

GEÇ HITİT KENT DEVLETLERİ DÖNEMİ DİNİ YAPISI ÜZERİNE GÖZLEMLER *OBSERVATIONS ON THE RELIGIOUS STRUCTURES OF NEO HITTITE CITY STATES*

BİLCAN GÖKCE* PINAR PINARCIK**

Öz: Çalışmamızda Geç Hitit Dönemi inanç sistemi içinde yer alan kutsal mekânlar, libasyon, hayvan kurbanı, mezarlar, ölü yemeği, tanrı ve tanrıçalar ele alınmıştır. Bu kapsamda Geç Hitit Dönemi merkezlerinden Ain Dara, Tell Tayinat, Karkamış, Aleppo ve Zincirli’de yapılmış olan kazı çalışmalarında kutsal mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Yapıların tamamı Karkamış örneği hariç megaron planlıdır. Söz konusu dini mekânlar Geç Hitit Kent Devletleri’nin çağdaşları Urartu ve Yeni Assur ile benzerlikler göstermekle birlikte köken olarak daha çok Kuzey Suriye Bölgesi tapınaklarının özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca İvriz ve Karasu kaya kabartmaları Geç Hitit Kent Devletleri’nde dini ritüellerin sadece tapınaklarda gerçekleştirilmediğini olasılıkla dağlık bölgeler, su kaynakları, kaya gözenekleri gibi açık alanlarda da yapıldığını göstermektedir. Geç Hitit Dönemi’nde tanrılar için dikilen steller, tarımsal bereket için libasyon ve hayvan kurbanı gibi dini törenler de gerçekleştirilmiştir. Tasvirli eserlerden dini törenlerde çoğunlukla erkek nadiren kadın din görevlilerinin olduğu tespit edilmiştir. Şimdilik Geç Hitit Dönemi nekropolisleri ya da mezarlıkları ile ilgili veriler sadece Zincirli’den basit çukur gömü ile Karkamış’tan bir kremasyon gömüden bilinmektedir. Bununla birlikte Geç Hitit Kent Devletleri’nde mezar steli diktirme geleneği oldukça yaygındır. Mezar steli geleneği Arami ve Fenikelilerden Geç Hitit Kent Devletleri’ne geçmiştir. Geç Hitit Dönemi tanrıları arasında Tarhunzas, Runtiyas/Kurunta, Ay, Güneş ve Dağ; tanrıçalar içerisinde ise Kubaba ve İhtar gelmektedir. Tanrıların atribüleri balta, mızrak, ok, yay, topuz, şimşek demeti, üzüm salkımı ve başak demeti; tanrıçalar da ise aynadır.

Anahtar Kelimeler: Libasyon • Hayvan Kurbanı • Tapınak • Tarhunzas • Kubaba • Din Görevlileri

Abstract: In our study, sacred areas, libation, sacrificial animal, graves, dead meal, gods and goddesses have been handled. During the excavation in Ain Dara, Tell Tayinat, Karkamish, Aleppo and Zincirli, sites of Neo Hittite Period, sacred places have been discovered. All of this sacred places except Karkamish sample are megaron-planned. These sacred places show the same characteristics with Urartu and Neo-Assyria, contemporary of Neo Hittite City States, however they reflect mostly features of temples of Northern Syria Region as origin. Additionally, Ivris and Karasu rock reliefs show that religious rituals were carried out not only in the temples but also in open places such as mountainous regions, water supplies and rock pores. In the Neo Hittite Period, steles for gods and religious ceremonies such as libation for agricultural plentifulness and animal sacrifice also have been carried out. Hence, it has been detected by depicted pieces that there were mostly male officers and rarely female officers in the religious ceremonies. Data about necropolises or graveyards dated to the Neo Hittite Period are known only by simple pit burial from Zincirli and a cremation burial from Karkamish. However, tradition of erecting grave stel in the Neo Hittite City States is quite widespread. The tradition of grave stel has passed to the Neo Hittite City States from Aramaeans and Phoenicians. Among gods of the Neo Hittite Period, there are Tarhunzas, Runtiyas/Kurunta, Moon, Sun and Mount; among the goddesses there are Kubaba and Ishtar. The attributes of the gods are ax, spear, arrow, bow, bun, lightning bunch, bunch of grapes and bunch of spike; for the goddesses is mirror.

Keywords: Libation • Sacrificial Animal • Temple • Tarhunzas • Kubaba • Religious Officers

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Şehit Bülent Yurtseven Kampüsü, Iğdır. 0000-0003-1213-7752 | bilcan.g@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Düzce. 0000-0002-6757-1719 | pinarpinarci@gmail.com

Giriş

Latince “religio”dan gelen din kavramı, çok erken dönemden beri insanoğlunun yaşamında önemli bir yer almıştır. Eskiçağ toplumları yaşadıkları her türlü iyi ve kötü olayların tanrılar tarafından onlara ödül veya ceza olarak verildiğine inanmışlardır. Bu nedenle erken dönemlerden itibaren insanlar tanrılarını memnun etmek için libasyon, hayvan kurbanı, ölü yemeği gibi bir takım dini ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Bu dini törenleri tanrılar adına inşa ettikleri tapınaklar ya da açık hava tapınım alanlarında uygulamışlardır. Eskiçağ toplumlarında önemli olan din olgusu Geç Hitit Kent Devletleri’nde de önemli bir yer tutmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmalarından ele geçen filolojik ve arkeolojik buluntular da bu önemi kanıtlar niteliktedir.

Geç Hitit Kent Devletleri, MÖ 1200’lerde tüm Ön Asya’yı etkileyen çeşitli kavimlerin göçleriyle oluşan yıkım ile tarih sahnesinden adı silinen Hitit Devleti’nin siyasi ve kültürel açıdan devamı olarak görülmektedir¹. MÖ I. binyılın önemli güçlerinden biri olan Geç Hitit Kent Devletleri yayılım alanı olarak; Tuz Gölü’nden Akdeniz’e kadar güney doğrultusunda çekilecek bir çizginin batısını; kuzey sınırı Tuz Gölü’nden Malatya’ya kadar doğu yönünde; doğu sınırı ise Malatya’dan güneye, Kargamış’a çizilecek bir çizgi olarak belirlenebilir². Kabaca Geç Hitit Kent Devletleri Kızılırmak kavsinin güneyinden ve Malatya’dan Suriye’ye kadar uzanan alanda egemenlik kurmuşlardır³. Ayrıca Geç Hitit Kent Devletleri olarak da adlandırılan krallıklar ise şunlardır: Gaziantep’te Kargamış; Antakya ve Amuk Ovası dolaylarında Pattin (Unqi); Gaziantep ve güneyinde Sam’al; Kahramanmaraş ve dolaylarında Gurgum; Malatya ve çevresinde Melid; Adıyaman dolaylarında Kummuhu; Çukurova ve kuzeyinde Que ve Hilakku; Kayseri ve dolayları Tabal’dır⁴. Geç Hitit Kent Devletleri’nin hâkimiyet sürdüğü coğrafya ile ilgili bilgileri Assur yazılı metinleri başta olmak üzere Luvice ve Fenikece çift dilli yazıtlar ile Urartu yazılı metinlerinden öğrenmekteyiz.

Geç Hitit Kent Devletleri dini yaşantısı hakkında bilgi edindiğimiz bulgular üç kısımda incelenebilir. Bunlar mimari kalıntılar, görsel sanatlar (orthostatlar, steller ve mühürler) ve yazılı kaynaklardır. Çalışmamızda bu üç kaynak temel alınarak Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi’nde dini yapı incelenmiş ve bu konudaki bilgi boşluğu doldurulmaya çalışılmıştır. Bu konu üzerine daha önceden yapılmış olan çalışmalar da temel alınmıştır. Böylelikle çalışmamızda kutsal mekânlar, libasyon (sıvı sunumu), hayvan kurbanı, mezarlar, ölü yemeği, tanrılar ve tanrıçalar başlıkları oluşturulmuş ve her başlık kendi içinde arkeolojik kalıntılar, görsel sanatlar ve filolojik veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Kutsal Mekânlar

Geç Hitit Kent Devletleri kutsal mekânları ile ilgili veriler Ain Dara, Tell Tayinat, Karkamış, Aleppo (Halab) ve Zincirli (Sam’al) (fig. 1) gibi merkezlerde yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmış olan mimari kalıntılar ile sınırlı sayıdaki yazılı metinlerden bilinmektedir. Bu tapınaklardan ilki ve en büyüğü Aleppo’nun yaklaşık 40 km kuzeybatısında, Afrin Vadisi’nde konumlanan Ain Dara’da ortaya çıkarılmıştır⁵ (fig. 1; fig. 2a). Akropolis’in kuzeybatı köşesinde bulunan megaron planlı tapınak kuzeydoğu-güneybatı eksenindedir. 23 m genişliğinde ve 38 m uzunluğunda olan tapınak veranda, orta bölüm ve daha içerde ana salon olmak üzere üç birimden oluşmakta-

¹ Pınarcık 2018, 383.

² Alparslan 2009, 139.

³ Pınarcık 2018, 383.

⁴ Alparslan 2009, 138-139.

⁵ Hamburg 2013, 10.

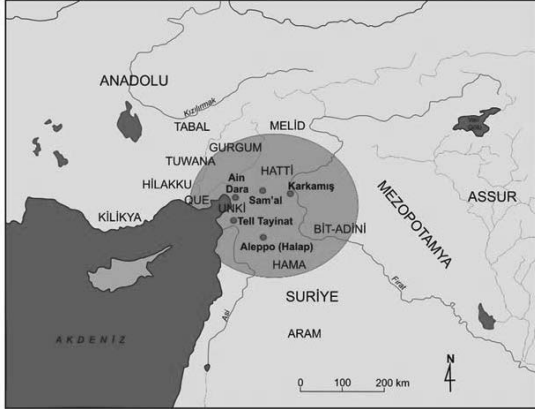

Fig. 1

zıt iki sfenks ile bezenmiş üç basamaklı merdiven bulunmuştur. Bu alanın en ilginç buluntusu insan ayak izleridir. Ayak boyutları 97 cm uzunluğunda ve 35 cm genişliğindedir⁹. Assaf, “*bunları tapınaktaki tanrının varlığının birer sembolü olarak değerlendirilmiştir*”¹⁰. Ancak Monson ise “*bunların din görevlilerinin adımlarının sırasını gösterdiğini*” ifade etmiştir¹¹. Ayrıca portiko denilen alanın girişi, üst kısımları tahrip olduğu için tanımlanamayan hayvan figürleri ve bunların hemen altında aslan sfenksleriyle dekore edilmiştir¹². Portikodan hemen sonra antre ve tapınağın cellası gelir. Tapınağın cellası, portiko ve antreden 70 cm yüksekliğe yapılmıştır. Cella kare planlı olup 16.70x16.80 m ölçülerindedir¹³. Ayrıca cella Dağ tanrıları ile bezenmiştir. Tapınağın en gerisindeki duvarın ortasında ise tanrı heykelinin bulunduğu adyton yer almaktadır¹⁴ (fig. 2a).

Amik Ovası’nda Ain Dara’nın yaklaşık 80 km batısında, Demirköprü’nün 1.5 km doğusunda, Asi (Orontes) Nehri’nin kuzey kıvrımında konumlanan¹⁵ (fig. 1;fig. 2b) Tell Tayinat Höyüğü’nde yapılmış olan kazı çalışmalarında ise iki tapınak yapısı tespit edilmiştir¹⁶. Her iki tapınak birbirine oldukça yakın olup Bit-Hilani yakınındaki akropolis üzerine inşa edilmişlerdir. Ayrıca iki tapınak ortak bir avluyu paylaşmaktadır¹⁷. Bina II olarak tanımlanan ilk tapınak 25.5x12 m ölçülerinde olup megaron plan gösterir¹⁸. Bu yapı portiko ve cella olmak üzere iki birimden meydana gelmektedir. Portiko 7.5 m genişliğinde ve 6 m derinliğindedir. Buraya üç basamaklı bazalt yapımı bir merdivenle

dır⁶. Güneydoğu cephedeki kapının hemen önünde bulunan avlunun tabanı beyaz kireçtaşı plakalar ile döşenmiştir. Avlunun doğu köşesinin hemen karşısında tespit edilen kült havuzu oldukça ilginçtir. Kireçtaşı ve bazalt yapımı olan havuz 3.50x2 m boyutlarındadır⁷. Assafa göre “*bu havuz tapınak ritüelleriyle bağlantılı olup din görevlileri kutsal alana girmeden önce burada el ve ayaklarını yıkama ritüelini gerçekleştirmişlerdir*”⁸. Tapınağın portiko bölümü 11 m genişliğinde ve 3.5 m derinliğindedir. Portikoda yapılan çalışmalarda 11 m genişliğinde bazalt yapımı ve ön kısımları saç örgüsü motifi ve birbirine

⁶ Assaf 1990a, 15-16.

⁷ Assaf 1990a, 16, 18.

⁸ Assaf 1990b, 9.

⁹ Hamburg 2013, 12.

¹⁰ Assaf 1990b, 9.

¹¹ Monson 2000, 5.

¹² Hamburg 2013, 12.

¹³ Assaf 1990a, 25.

¹⁴ Hamburg 2013, 14.

¹⁵ Harrison 2005, 2.

¹⁶ Harrison 2005.

¹⁷ Hamburg 2013, 18.

¹⁸ Hamburg 2013, 18.

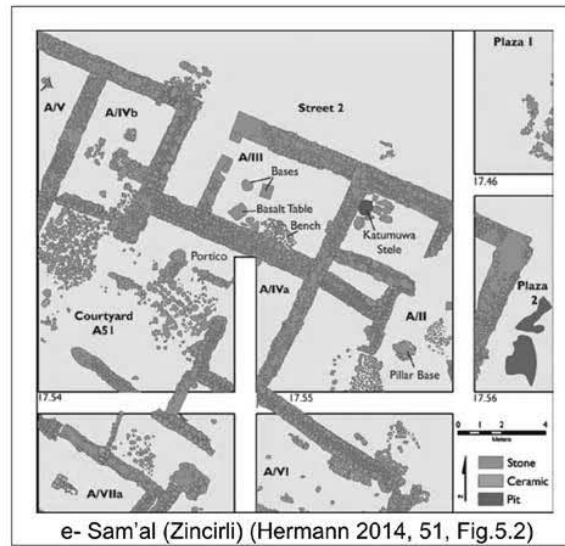
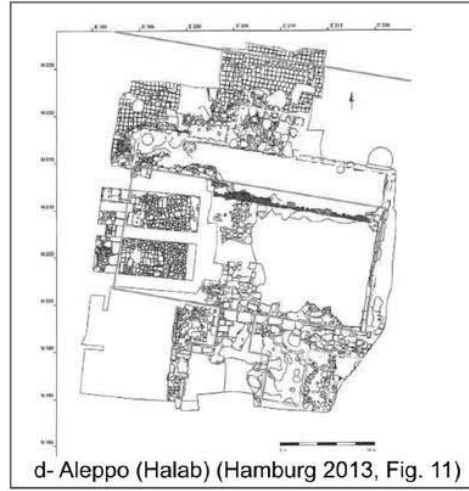
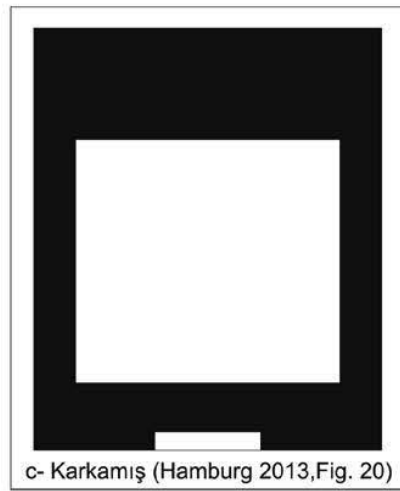
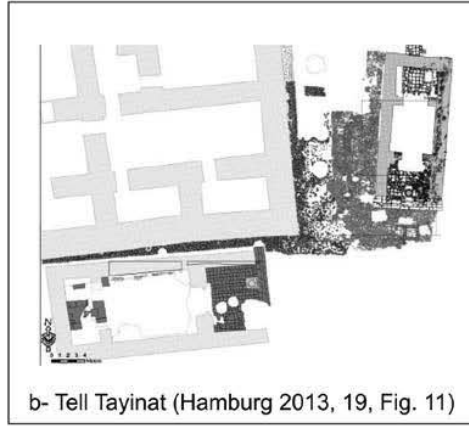
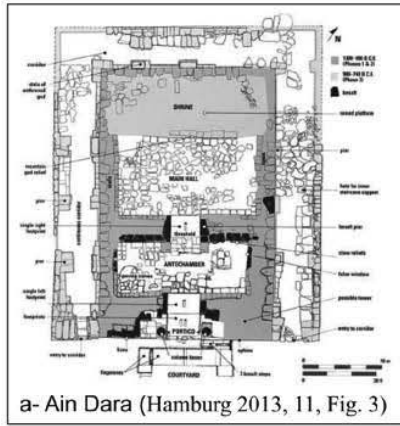

Fig. 2

ulaşılır. Portikoda girişin kuzeyinde taştan yüksek bir ayak üzerinde kült kâsesi ele geçmiştir¹⁹. Yapının güney ucunda da böyle bir kâsenin olabileceği ileri sürülmüştür²⁰. Portikodan hemen sonra 2.80 m genişliğinde bir geçitle cellaya ulaşılır²¹. Cella 12.25 m uzunluğunda ve 7.5 m genişliğindedir²². Ayrıca cella ile tapınağı ayıran duvarların altında aslan formlu sütun kaideleri tespit edilmiştir. Bu kaidelerin heykelleri bırakmak için kullanıldığı önerilmiştir.²³ Celladan bağımsız yapılmış 3.25x7.5 m ölçülerinde bir kutsal oda mevcuttur. Bu kutsal odanın girişi 4.5 m'dir²⁴. Tell Tayinat'da 2008 yılında yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmalarında ikinci bir tapınak keşfedilmiştir. İkinci tapınak 18.5x9 m ölçülerinde olup ilk tapınaktan daha küçük boyutludur. Bu tapınak da ilk örnekte olduğu gibi megaron planlı ve girişi güneyden olup portiko ile celladan meydana gelmektedir²⁵. Portiko 4x5.5 m ölçülerinde, sütunlu ve iyi işlenmiş kireçtaşı bloklardan yapılmıştır. Portikonun merkezinde ahşap sütun altında 1.4 m çapında süslemeli bir alan bulunmuştur²⁶. Tapınağın cellası 11x5.5 m ölçülerindedir. Cella içerisinde mobilya parçaları ile tapınağın duvarlarının iç dekorasyonuna ait çeşitli eserler ele geçmiştir. İlk tapınak örneğinde olduğu gibi burada da celladan ayrı 4 m genişliğinde ve 5.5 m derinliğinde küçük bir kutsal oda mevcuttur. Bu odanın içinde zeminden yükseltilmiş bir platform ortaya çıkarılmıştır²⁷ (fig. 2b).

Geç Hitit Kent Devletleri tapınakları hakkında bilgi veren bir diğer önemli merkez de Karkamış'tır. Karkamış Türkiye-Suriye sınır hattı üzerinde, Karkamış İlçesi yakınında, Fırat Nehri'nin batı kıyısında konumlanmıştır²⁸ (fig. 1; fig. 2c). Tapınak akropolisin bitişiğindeki Górnego kentinin güneybatı kısmına inşa edilmiştir. Karkamış'ta bulunmuş olan tapınak Geç Hitit Kent Devletleri tapınaklarının en küçüğüdür. Dikdörtgene yakın plan gösteren tapınak 11x13 m boyutlarındadır. Tapınağın ön tarafında 11.5 m genişliğinde bir avlu vardır. Avlunun ortasında girişe 6.5 m mesafede kireçtaşı bloklardan yapılmış 2.7x1.4 m boyutlarında bir sunak mevcuttur²⁹. Tapınağın doğu duvarında kanatlı güneş diski betimli bazalt stel keşfedilmiştir. Ain Dara ve Tell Tayinat'da olduğu gibi Karkamış'ta da tapınak portiko ve celladan meydana gelmektedir. Sütunsuz olan portiko 75 cm derinliğinde ve 3 m genişliğindedir. Portikodan cellaya ulaşımı sağlayan geçit ise 1.8 m genişliğindedir³⁰. Cella tapınak gibi kareye benzer bir plan üzerine inşa edilmiştir. 8 m uzunluğunda ve 7.5 m genişliğinde olan cellanın tabanı kireçtaşı plakalarla kaplıdır. Odanın içinde 40 cm genişliğinde taştan bir podiyum vardır. Ayrıca cellanın her iki kenarı üzerinde boğa ve kanatlı sfenkslerle bezeli iki sıralı yerleştirilmiş orthostatlar da yer almaktadır³¹ (fig. 2c).

Suriye'nin kuzeybatısında Ain Dara'ya 40 km, Tell Tayinat'a 130 km uzaklıkta bulunan Aleppo

¹⁹ Werner 1994, 115.

²⁰ Hamburg 2013, 19-20.

²¹ Werner 1994, 116.

²² Hamburg 2013, 20.

²³ Hamburg 2013, 20.

²⁴ Hamburg 2013, 21.

²⁵ Harrison 2010b, 84; Hamburg 2013, 21.

²⁶ Hamburg 2013, 22.

²⁷ Harrison 2010a, 6-7.

²⁸ Wooley 1952, 160.

²⁹ Wooley 1952, 168; Hamburg 2013, 26.

³⁰ Wooley 1952, 169; Hamburg 2013, 28.

³¹ Wooley 1952, 169.

(Halab) (fig. 1; fig. 2d) yerleşmesinde de tapınak tespit edilmiştir³². Megaron planlı tapınak diğer örnekleri gibi portiko ve celladan oluşmaktadır. Tapınağın önünde bulunan avluya dair izlere rastlanmamıştır. Kuzey-güney ekseninde kurulan tapınağın girişi güneydendir. Ne yazık ki Aleppo tapınağının ana hatlarıyla ölçüleri bilinmemektedir³³. Portiko 8.85 m genişliğinde ve 6.5 m derinliğindedir. Portikoya girişi sağlayan basamaklar oldukça tahrip olmuştur. Ayrıca hem portiko hem de portikoya bitişik diğer mekânlar da tahribat görmüştür. Portiko ve cella arasındaki geçit 3.8 m genişliğindedir³⁴. Tapınağın cellası 26.75 m genişliğinde ve 17.1 m uzunluğunda olup oldukça büyüktür. Cellanın girişinin her iki tarafında bazalt sfenksler yer almaktadır. Ayrıca cellanın podyumunda insan başlı balık gövdeli karışık yaratık, sfenks, Fırtına Tanrısı, boğa adam, saç örgüsü motifli bezemeli orthostatlar bulunmaktadır³⁵. Cella ile bağlantılı bir başka kutsal odada podyum bulunmuştur. Kutsal odanın hemen gerisinde 4.4 m genişliğinde ve 7.7 m derinliğinde adyton yer almaktadır. Adytonda tanrı heykelinin bulunduğu önerilmiştir³⁶ (fig. 2d).

Yukarıdaki merkezlerin yanı sıra Gaziantep il merkezinin batısında, İslahiye İlçesi'nin kuzeyindeki Zincirli Köyü'nde yer alan³⁷ (fig. 1) Zincirli kazıları aşağı kent çalışmalarında dini amaçlı kullanılan mimari yapı tespit edilmiştir (fig. 2e). Aşağı kentin kuzeydoğusunda birkaç tane kümelenmiş elit yapı bulunmuştur³⁸. Bu alanın kuzeydoğu binasında 1 m uzunluğunda üzerinde Sam'al alfabesi kullanılmış 13 satırlık bir yazıt ve bir ziyafet sahnesinin betimlendiği stel ele geçmiştir³⁹. Yazıttan, stelin Panamuwa'nın gönderdiği bir yetkili olan Katumuwa adındaki bir adama ait stel olduğu belirtilmiştir. Yine yazıtta birkaç tanrıya hayvan adandığı ve o yerde Katumuwa'nın ruhu için senelik olarak yapılması gereken sunumların bahsi geçmektedir⁴⁰. Stel üzerindeki yazıtta, stelin kurulduğu odanın ya da tüm binanın mezar ya da cenaze töreninin yapılacağı yer "ebedi syd/r" olarak adlandırılır⁴¹. Pardee, bu özel terminolojinin yazıtta kullanılmasından yola çıkarak *"stelin ele geçtiği Bina A/II'nin yalnızca yerli bir bina olmadığını, Katumuwa'nın adı ve ruhunun devam ettirilmesi için özel amaçlı bir "şapel" olarak inşa edildiğini"* ileri sürmüştür⁴². Yine Pardee, Katumuwa'nın "ruhunun" ebedi durumunu aşağı şehirdeki mütevazı semtte, şehrin herhangi bir yerindeki anıtsal saraylardan, tapınaklardan ve kapılardan uzağa kurmasını, bu binanın batısında bulunmuş ve daha küçük ölçülere (6x9 m) sahip olan küçük bir tapınağın varlığına bağlamıştır⁴³. Tapınağın girişi, doğrudan kuzeydeki ana caddedendir. Binanın güney kısmında içinde silindirik bir sütun kaidesinin bulunduğu dar bir portiko yer almaktadır. Bu sütun sırasının güneydeki avluyu yukarıdan gören ikinci katın balkonunu desteklemiş olabileceği ileri sürülmüştür. Küçük bir giriş odasından başka bir odaya ge-

³² Hamburg 2013, 29.

³³ Hamburg 2013, 32.

³⁴ Hamburg 2013, 32.

³⁵ Hamburg 2013, 11, fig. 4, 14, fig. 7, 17, fig. 9 (Ain Dara); 20, fig. 13 (Tell Tayinat); 28, fig. 22 (Karkamış); 33, fig. 26, 34, fig. 28, 35, fig. 31 (Aleppo).

³⁶ Hamburg 2013, 33-34.

³⁷ Tayproject.org 05.07.2019.

³⁸ Hout 2015, 76.

³⁹ Herrmann 2015, 49-50.

⁴⁰ Herrmann 2015, 49; Hout 2015, 76.

⁴¹ Herrmann 2015, 50.

⁴² Herrmann 2015, 50.

⁴³ Herrmann 2015, 52.

çilir. Bu odanın batı duvarı kıyısında dairesel sütun kaidesi, merkezinde kare bir sütun kaidesi, güney duvarına dayanmış geniş bir tezgâh ve masa benzeri bir bazalt blok ele geçmiştir. Bu odanın, tapınağın cellası olabileceği ileri sürülmüştür. Nitekim tanrı veya tanrıçanın ahşap, metal ya da taştan heykelinin kare kaidenin üzerine konulduğu ve bazalt “masanın” üzerinde kurban sunularının gerçekleştirilmiş olabileceği önerilmiştir⁴⁴ (fig. 2e). Bu bağlamda Katumuwa’nın “ruhunun” sonsuza dek belirli bir tanrının evine yakın olması için ölü kültü olarak burayı seçmiş olabileceği ileri sürülmüştür⁴⁵. Böylelikle söz konusu verilerden Zincirli’de iki adet kutsal mekânın olduğu anlaşılmaktadır.

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan mimari kalıntıların yanı sıra dönemin yazılı metinlerinde de tapınakların bahsi geçmektedir. Geç Hitit Dönemi Tabal yazıtlarının birkaçında tanrılar için inşa edilen evlerden söz edilmektedir. Çiftlik İlçesi sınırları içerisinde bulunmuş olan Çiftlik Steli yazıtının sonunda “*bir ev inşa ettim*” şeklinde ifade kullanılmaktadır⁴⁶. Bu evin tanrılar için inşa edilmiş bir tapınak olabileceği belirtilmiştir⁴⁷. Yine Kululu-1 Steli üzerindeki yazıtta da Çiftlik Steli’nde olduğu gibi Tuwati adına yeniden inşa ettirilen bir tapınaktan söz edilmektedir⁴⁸. Ancak bu iki yazılı kaynakta kutsal mekânların bahsi geçmekle birlikte bunların mimari özelliklerine dair ibareler bulunmamaktadır. Ayrıca Karkamış A11a orthostat yazıtı da tapınakların inşası ile ilgili veri içermektedir. Yazıtta; “...*fakat ben ardından Karkamış Tarhunzas’ı için şatafatlı bir tapınak yaptım. Onun için ARASI-ekmeği yaptım. Ve dedemin kapıları bana açıldı. Ben kutsal olan (yani tanrı) (ya da tapınağın en kutsal yerlerini) inşa ederken, ortostatlar beni izledi, diktiğim bu kapılar, onlar önde gelen gider kalemleriydi (çok maliyetliydi?). Onları ağaçtan yaptım ve sevgili eşim Anas için, TAWANI-odaları şeklinde yaptığım üst katlar ve esenlikle oturduğum bu kapılar tanrı Atrisuhas’ındı...*”⁴⁹ ifadesi yer almaktadır. Tabal yazıtlarının aksine Karkamış A11a orthostat yazıtında tanrı Tarhunzas için inşa edilen tapınağın mimari özellikleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Yazıttan tapınağın iki katlı olduğunu ve kapılarının ahşaptan yapıldığını öğrenmekteyiz. Yine yukarıda bahsi geçen tapınaklardan Karkamış ve Aleppo tapınaklarının Fırtına Tanrısı için inşa edildiği de bilinmektedir. Bunların yanı sıra kutsal mekânlar Geç Hitit Kent Devletleri’nde koruma altına da alınmıştır. Bununla ilgili Kululu-5 yazıtlı stelinde bilgiler bulunmaktadır. Yazıtta; “*Tanrılar Tarhunzas, Hiputas, Ea, Kubaba, Harranlı Sarma(s), Alasuwa(s), Harmana Kenti’nde, Harran’ın Ay Tanrısı ..., Güneş Tanrısı, bu evlerin efendisi ... Onlar bana Hulasaya(s)’nın kutsal güneşinin prensliğini verdi. Kim ki bu evlere ... yaparsa...ve...veya, eğer o bir kral ise, veya bir kraliçe, ya da büyük bir adamsa veya küçük bir adam da olsa, bir erkek veya kadınsa, tanrılar onu ölümle cezalandırsın. Onu vursunlar, onun adını yok etsinler, ATAHA’nın tanrıları onun kalbini yesin, ARMALI onu yok etsin ... Ama kim ki bu evlerin bekçiliğini yaparsa (korursa), tanrılar ona iyilikler etsin. Bunları tanrılara sunalım (yemek verelim?), kim ki bunu ona (...) tanrılar ona TARPA (...)’⁵⁰ ibaresi geçmektedir. Kululu -5 yazıtında bahsedilen evin tapınak olduğu belirtilmiştir⁵¹. Ayrıca söz konusu yazıttan kutsal mekânlara zarar verenlerin statülerine bakılmadan ölümle cezalandırıldıkları, ancak bu mekânları koruyanların iyiliklerle ödüllendirildiği de*

⁴⁴ Herrmann 2015, 52.

⁴⁵ Herrmann 2015, 52.

⁴⁶ Hawkins 2000, 449, X.11; Akçay 2011, 53-54.

⁴⁷ Akçay 2011, 53.

⁴⁸ Akçay 2011, 54.

⁴⁹ Hawkins 2000, 95-96, II.9.

⁵⁰ Hawkins 2000, 485-486, X.20.

⁵¹ Akçay 2011, 250.

anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki verilerden Geç Hitit Dönemi'nde kutsal mekânların Ain Dara, Tell Tayinat, Karkamış, Aleppo ve Zincirli'de inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Zincirli örneği hariç diğer mekânlar tapınak olarak tanımlanmıştır. Tapınaklar genellikle megaron planlıdır. İstisnai olarak Karkamış örneği dikdörtgene yakın bir planda inşa edilmiştir. Tapınakların yönlerindeki farklılık bunların inşasında herhangi bir kurala bağlı kalınmadığı, aksine topografyanın elverdiği şekilde inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Bu duruma bağlı olarak tapınakların boyutları da farklılık göstermektedir. Tapınaklar Karkamış örneği hariç genellikle 20-30 m uzunluğunda ve genişlikleri ise iki kat daha küçüktür⁵². Tapınakların inşasında malzeme olarak taş, kerpiç ve ahşap kullanılmıştır⁵³. Geç Hitit Dönemi tapınakları mimari olarak çoğunlukla ön avlu, 3 veya 5 basamakla girilen portiko ile celladan oluşmaktadır. İstisnai olarak Ain Dara ve Tell Tayinat tapınaklarında cellanın hemen gerisinde adyton denilen oda bulunmaktadır. Şimdilik tapınakların aydınlatılmasının nasıl yapıldığına dair net veriler mevcut değildir. Ancak Hamburg, bu konuda net veriler bulunmasa da tapınakların tavan altındaki dikdörtgen planlı çatı pencereleri ile aydınlatılmış veya havalandırılmış olabileceğini ileri sürmüştür⁵⁴. Yukarıdaki verilerden tapınakların ahşap bir kapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hamburg, Tell Tayinat tapınağındaki kalıntılar ve kapı girişlerinin yerinden yola çıkarak kapıların bir veya iki kanatlı olduğunu ve iç tarafa doğru açıldığını ileri sürmüştür⁵⁵. Görüldüğü üzere Geç Hitit Dönemi tapınakları mimari açıdan kendi içerisinde farklılıklar ve benzerlikler göstermektedir.

Geç Hitit tapınaklarının kökeni nereye dayanıyordu? Hamburg, Geç Hitit tapınaklarına benzer yapıların Kuzey Suriye'de MÖ 2550-2400'lerde Tell Chuera ve Tell Halawa'da bulunduğunu belirtmiştir. Söz konusu Kuzey Suriye Tunç Çağı tapınak mimarisi uzun veya geniş olabilen portikolu tek bir antreden geçilerek cellaya ulaşan bir yapıdaydı. Böylelikle Hamburg, bu tip tapınakların MÖ III. binden Geç Hitit Dönemi sonuna kadar kullanıldığını ifade etmiştir⁵⁶. Ayrıca Geç Hitit Kent Devletleri'nin öncüsü olarak görülen Hitit tapınakları incelendiğinde hılammar⁵⁷ olarak adlandırılan sütunlu odaları dışında benzerlik bulunmamaktadır. Naumann, hılammar mekânları Hitit mimarlığında ilk kez ortaya çıktığını ve Geç Hitit Dönemi yapılarında da üstünlük kazanan bir tasarım ögesi olduğunu belirtmiştir⁵⁸. Bununla birlikte Geç Hitit tapınaklarının, çağdaşları Urartu ve Yeni Assur Krallıkları ile karşılaştırıldığında bazı benzerlikler de görülmektedir. Urartu'nun Arin-Berd kentindeki susi tapınağının Geç Hitit Dönemi kentlerinden Karkamış'taki Fırtına Tanrısı tapınağı ile benzer özellikler sergilediği belirtilmiştir⁵⁹. Arinberd'deki tapınak Karkamış'taki "Fırtına Tanrısı" tapınağı gibi dikdörtgene yakın planlıdır ve dikdörtgen bir cellaya sahiptir. Yine I. Arğişti (MÖ 786-764 Dönemi'ne ait bir yazıt da bu konuda veri içermektedir. Yazıtta; *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Arğişti der ki: Bianili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için Irpuni Sehri'ni kurdum. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hatti Ülke-*

⁵² Hamburg 2013, 37.

⁵³ Hamburg 2013, 38.

⁵⁴ Hamburg 2013, 37.

⁵⁵ Hamburg 2013, 37.

⁵⁶ Hamburg 2013, 46-47.

⁵⁷ Hılammar en kutsal odanın önünde yer alan ve o odaya girişi sağlayan kısım olarak tanımlanmıştır (bk. Salihoğlu – Demirarslan 2018, 1764).

⁵⁸ Naumann, 1985, 466.

⁵⁹ Kocaman 2007, 21.

*si'nin ve Supa Bölgesi'nin 6600 savaştısını iskân ettirdim...*⁶⁰ ibaresi geçmektedir. Söz konusu yazıttan batı eyaletlerden esirlerin alındığını anlamaktayız. Urartu Krallığı'nda esirlerin inşa faaliyetlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Bu inşa faaliyetlerinde çalıştırılan esirlerin ve belki bunların içerisindeki ustaların, yaptıkları işlerde kendi tekniklerini ve yapı modellerini kullanmış olabilecekleri belirtilmiştir. Böylelikle adı geçen Arin-Berd ve Karkamış tapınaklarının mimarideki benzerlikleri bu duruma bağlanmıştır⁶¹. Yeni Assur Dönemi Balawat Mamu Tapınağı'nda da bazı benzerlikleri görmek mümkündür. Söz konusu tapınakta odalar aynı eksen üzerine oturtulmuş ve en geride adyton bulunmaktadır⁶². Balawat Mamu tapınağı bu özellikleriyle Geç Hitit tapınaklarından Ain Dara ve Tell Tayinat ile benzerlik göstermektedir. Görüldüğü üzere Geç Hitit tapınakları mimari özellikler açısından Ön Asya uygarlıklarından Urartu ve Yeni Assur ile benzerlikler göstermekle birlikte Tell Chuera örneğini baz aldığımızda biz de bu tapınakların köken olarak Hamburg'un önerdiği gibi daha çok Kuzey Suriye Bölgesi tapınaklarının özelliklerini yansıttığı kanaatindeyiz.

Libasyon (Sıvı Sunumu)

Libasyon genellikle din görevlileri tarafından kutsal mekânlarda tanrılara şarap, su, kurban kanı, süt gibi sıvıların sunulduğu bir eylem olarak tanımlanır⁶³. Yakınoğlu'da libasyon ritüelleri birçok uygarlığın yanı sıra Geç Hitit Kent Devletleri'nin çağdaşları Urartu ve Yeni Assur Devletleri'nin de hem yazılı kaynaklarına hem de tasvirli eserlerine yansımıştır⁶⁴. Geç Hitit Dönemi libasyon törenleri hakkındaki bilgileri Malatya kabartmalı orthostatlarının bir bölümünde ve kısmen de olsa yazılı kaynaklardan bilmekteyiz. Malatya kabartmalı orthostatlarında libasyon törenleri tanrıların önünde gerçekleştirilmiştir⁶⁵ (fig. 3/a-h). Libasyon ritüeli çoğunlukla erkek figürleri tarafından gerçekleştirilmekle birlikte bir örnekte kadın figürü de (fig. 3/d) libasyon ritüelini uygularken betimlenmiştir. Libasyon törenini gerçekleştiren erkek figürlerinin giyim kuşamları da farklılık göstermekte olup iki grupta incelenebilir. İlk grup erkek figürlerinin başında tanrısal başlık vardır. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürler sakallıdır. Üzerlerinde ayak bileklerine kadar inen uçları püsküllü, kısa kollu ve yuvarlak yakalı bir elbise görülmektedir. Elbise üzerinde üstten alta doğru uzanan bir hat bulunmaktadır. Bu hattın yola çıkılarak bunun bir manto olduğu söylenebilir. Ayaklarında sivri uçlu çarık görülmektedir. Erkek figürlerinin ikinci grubunun başları açık betimlenmiştir (fig. 3/b, e, h). Diğer gruptan farklı olarak bunlar sakalsızdır. Ayaklarında çarık bulunan figürlerin giysileri ilk gruptakiler ile aynıdır. Bunların yanı sıra libasyon ritüelini gerçekleştiren kadın figürünün başında polos şeklinde bir başlık ve bu başlık ile bağlantılı ayak bileklerine kadar uzanan bir başörtüsü bulunmaktadır. Üzerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar inen elbise vardır. Ayaklarında erkek figürlerinden farklı olarak ucu küt biten bir ayakkabı bulunmaktadır (fig. 3/d). Libasyon ritüeli sırasında kaplar da kullanılmıştır. Nitekim Tell Tayinat'da ikinci tapınağın kutsal odasında libasyon kapları ve tripod ele geçtiği bilinmektedir. Bunlardan tripodun üzerine olasılıkla libasyonun gerçekleştirildiği kaplar bırakılmış olmalıdır. Nitekim Geç Hitit Kent Devletleri'nin çağdaşı Urartu ve Yeni

⁶⁰ Kocaman 2007, 21.

⁶¹ Kocaman 2007, 22.

⁶² Sevin 1999, 123-124, res. 85.

⁶³ Watanabe 1992, 91; Çilingiroğlu 1997, 102; Batmaz 2013, 802; Gökce 2018, 60.

⁶⁴ Urartu'da libasyon ritüeli için bk. (Gökce 2018); Yeni Assur'da libasyon ritüeli için bk. (Aşan 2019).

⁶⁵ Orthmann 1971, taf. 39/d-e, taf. 40/a-b, d, taf. 41/b-c, f.

Assur'da söz konusu tripodlar üzerinde libasyonda kullanılan kapların yer aldığı bilinmektedir⁶⁶. Aynı durumun Geç Hititler'de de olabileceği kanaatindeyiz. Orthostatlarda betimlenmiş sahnelerde sıvının konulduğu kap zeminde durmakta olup yüksek dipli, yuvarlak gövdeli ve çift kulpludur. Sıvıyı dökmeye kullanılan kap ise tek kulplu bir testidir. Bu kapların yanı sıra bir örnekte libasyon töreninde kullanılan sıvı herhangi bir kaba değil de doğrudan zemine akıtılırken tasvir edilmiştir (fig. 3/e). Libasyon kaplarının bir tarafında ritüeli gerçekleştiren figür diğer tarafta ise ritüelin adandığı tanrı yer almaktadır. Ritüeli uygulayan figürler bir eli ile tek kulplu testi ile sıvı dökerken diğer eli ya kutsal selamlama pozisyonunda ya da krallık alameti lituusu (fig. 3/f) tutmaktadır. Ritüeli gerçekleştiren figürlerin karşısında zeminde ayakta ya da aslan, kartal gibi hayvanların üzerinde ayakta duran tanrı figürleri yer almaktadır. Yine kabartmalı orthostatlarda betimlenmiş libasyon töreni sahnelerinin hemen hemen hepsinde çoğunlukla boğa ve nadiren dağ keçisi (fig. 3/e) getiren bir figür de görülmektedir. Bunlar olasılıkla ritüel sırasında kanı kullanılan kurbanlık hayvanlardır. Ayrıca Karasu Nehri'nin kenarında bulunan Karasu kaya kabartmasının konumlandığı alanda boyutları 16-18 cm çapında ve 20-26 cm derinliğinde kaya çukuru veya oyukları mevcuttur. Bu oyuklar da libasyon sıvılarını koymak için kullanılan hazneler olmalıdır.

Fig. 3

Malatya orthostatlarının yanı sıra Karasu kaya kabartması da libasyon hakkında veri sunmaktadır. Karasu kaya kabartmasının bulunduğu alanda ortalama boyutları 16-18 cm çapında ve 20-26 cm derinliğinde kaya çukuru veya oyukları vardır⁶⁷. Bunların sayıları toplamda 30'u bulmaktadır. Kaya kabartmasında Geyik Tanrı Runtıyes/Kurunta'nın figürü yer almaktadır. Bu bağlamda bu kaya oyuklarının da Geyik Tanrısı ile bağlantılı dinsel bir fonksiyonunun olabileceği önerilmiştir. Hellenkemper ve Wagner "bunların libasyon sıvılarını koymak için kullanılan hazneler olduğunu" be-

⁶⁶ Gökce 2018, 59; Aşan 2019, çiz. 12-30.

⁶⁷ Hellenkemper – Wagner 1977, 173.

lirtmişlerdir⁶⁸. Ancak Ussishkin ise “*bu oyuk ve kaya çanaklarının bir su kültü ile ilgili olabileceğini*” önermiştir⁶⁹. Bilindiği üzere libasyon ritüellerinde şarap başta olmak üzere süt, su, kurban kanı gibi sıvılar kullanılmaktadır⁷⁰. Karasu kaya kabartmasının hem Karasu Nehri kenarında yer alması hem de libasyon ritüellerinde suyunda kullanılması göz önünde bulundurarak biz de Hellenkemper ve Wagner’in önerdiği gibi bu kaya oyuklarının su kültüründen ziyade libasyon sıvıları için kullanılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Dönemin yazılı kaynakları da libasyon hakkında veri içermektedir. Karkamış A11a orthostat yazıtında Karkamış’ta Tarhunzas için inşa edilen tapınağa zarar verenlere yönelik yapılan beddua metninde, bunların yapacağı şarap libasyonun kabul edilmemesine yönelik ibare geçmektedir. Söz konusu yazıtta; “...Eğer gelecekte onlar birine miras kalırsa, o ...malı, ve onların yerlerinden bu ortostatları devirirse, veya bu tanrıyı onun yerinden alacağı ederse veya benim ismimi silerse, Tarhunzas, Karhuhas ve Kubaba ona cezasını versin! Onlar (tanrılar), ondan ekmek ve şarap (libasyon) kabul etmesin (almasın)”⁷¹ ifadesi geçmektedir. Yine Karkamış A1a orthostat yazıtından heykelleri yapılan tanrılar için libasyon ritüelinin uygulandığını öğrenmekteyiz. Yazıtta; “...Benim ... oğlum Halpasulupilis yükselmeye başladı ve düştü. Bizzat kendim tanrılar topluluğunu yaptım (olasılıkla heykeller ve kabartmaları). Ve benim diktığım güçlü Tarhunzas ve onunla birlikte diktığım diğer tanrılar. Ve bizzat kendim için kendi heykelimi benO onurlandırın. O koyunun adamı (sorumlu kişi/koyun sorumlusu) bu heykele bir koyun adasın (sunsun). O ekmeğin adamı (sorumlu kişi/ekmek sorumlusu) ekmek ve libasyon sunsun. Diğer tanrılara bu yemekleri (?) versin (?)...”⁷² ibaresi yer almaktadır. Ayrıca Zincirli Katumuwa steli yazıtında geçen “...Onun, bu bağın en iyi ürününü, onları yıldan yıla sunu yapması için almasına izin verin”⁷³ ibaresi ölü yemeği kültüründe de libasyon ritüelinin gerçekleştirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu yazıttan libasyon töreninde şarabın kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki kabartmalı orthostatların yanı sıra Geç Hitit Dönemi kazılarında ortaya çıkarılmış kalıntı veya buluntular da libasyon törenleri hakkında bilgi vermektedir. Geç Hitit Kent Devletleri’ne ait bir tapınağın ortaya çıkarıldığı Ain Dara’da libasyona dair veriler saptanmıştır. Tapınağın antre bölümünün sağ tarafında küçük bir oyuk ve kireçtaşı bir alan saptanmıştır. Bu alanda tanrılara kurbanlar kesilerek libasyon ritüelinin gerçekleştirildiği önerilmiştir⁷⁴. Yine Tell Tayinat yerleşmesinde ortaya çıkarılan iki tapınakta yapılan çalışmalarda tapınakların birincisinde cellanın yakınında bulunan küçük kutsal odanın girişinde 95x85x22 cm ölçülerinde kerpiçten bir kurban masası bulunmuştur⁷⁵. Olasılıkla bu masa libasyon ritüeli için kullanılmıştır. İkinci tapınağın kutsal odasında bulunan platformun bir köşesinde iyi korunmuş bir sunak, buhurdanlık, libasyon kapları ve tripod tespit edilmiştir⁷⁶. Söz konusu buluntular bu alanda libasyon töreninin gerçekleştirildiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁶⁸ Hellenkemper – Wagner 1977, 173.

⁶⁹ Hellenkemper – Wagner 1977, 173.

⁷⁰ Çilingiroğlu 1997, 102; Gökce 2018, 60.

⁷¹ Hawkins 2000, 88, II.6.

⁷² Hawkins 2000, 96, II.9.

⁷³ Pardee 2015, 45.

⁷⁴ Hamburg 2013, 13-14.

⁷⁵ Hamburg 2013, 21.

⁷⁶ Harrison 2010b, 84; Harrison 2010a, 6, fig. 10.

Mezarlar

Geç Hitit Kent Devletleri mezar gelenekleri ne yazık ki çok iyi bilinmemektedir. Bilinler de şimdilik Zincirli ve Karkamış'tandır. Zincirli'de 2015 yılında yürütülen kazılarda şehrin ana girişi olan Güney kapısının kuzey tarafında Alan 4'de yapılan kazı çalışmalarında Demir Çağı II ve III'e tarihlenebilecek çukurda bir insan gömüsü bulunmuştur. Doğuya doğru bakan iskeletler kısmen korunmuştur. Mezar hediyesi olarak bronz bir kâse, demir fibula, demir hançer ve birkaç demir ok başı bulunmuştur⁷⁷. Ayrıca Karkamış'ta Yunus mezarlık alanında MÖ VIII. yüzyıla tarihlenen Demir Çağı II'ye ait olduğu düşünülen altta kül kabı üstte kapamak için çevrilmiş bir kraterin olduğu kremasyon gömüsü ele geçmiştir⁷⁸.

Ölü Yemeği

Eskiçağ'da ölen kişinin ruhunun öteki dünyada yaşamaya devam ettiği inancı çerçevesinde mezarların içine yiyecek, içecek ve hediyeler bırakılmıştır. Ölü gömme töreni sırasında yenen toplu yemek ise "ölü yemeği" olarak tanımlanmıştır. Mezarlara bırakılan kap kacaklar da ölü yemeği ile ilişkilidir⁷⁹. Yakındoğu'da ölü yemeğine dair veriler uygarlıkların yazılı kaynakları, tasvirli eserleri ve arkeolojik kazılardan gelen buluntulardan bilinmektedir. Geç Hitit Kent Devletleri'nde ise ölü yemeği ile ilgili bilgiler mezar stellerinden elde edilmektedir. Söz konusu stellerde işlenmiş olan yemek sahneleri ölü yemeği kültü ile ilişkilendirilmiştir. Karaburçlu, Maraş, Ördəkburnu, Tell Rifa'at, Sakçagözü, Til Barsip ve Zincirli'de bulunmuş olan mezar stelleri ölü yemeği hakkında görsel veriler sunmaktadır⁸⁰ (fig. 4/a-p). Söz konusu stellerde ölü yemeği sahnelerinde merkezde çoğunlukla çapraz bacaklı ve nadiren düz bacaklı (fig. 4/f,h,n,ö) masa yer almaktadır. Çapraz bacaklı yemek masalarının ayakları çoğunlukla boğa toynağı şeklinde sonlandırılmıştır. Masaların üzerinde yiyecek ve içeceklerin bırakıldığı kap kacaklar ile kat kat bırakılmış açık ekmek bulunmaktadır. Orthman, ölü yemeği sahnelerini görünümüne göre tek kişi ve iki kişinin yer aldığı sahneler olarak sınıflandırmıştır⁸¹. İster tek isterse de iki kişilik olsun ölü yemeği sahnelerinde görülen insan figürleri genellikle arkalı ve nadiren de arkalıksız sandalyelerde (fig. 4/j, l) otururken tasvir edilmişlerdir. Bu sandalyeler Zincirli Katumuwa steli hariç (fig. 4/m) sade ve bezemesizdir. Katumuwa stelinde figürün oturduğu yerden yan tarafa sarkıtılmış süslemeli bir örtü görülmektedir. Böylelikle sandalyenin oturak kısmına bir örtü ya da kilimin bırakılmış olduğu düşünülebilir. Yine istisnai olarak bir örnekte sandalyenin arka tarafından sandalyede oturan figürün üzerine doğru bir güneşlik yapılmıştır (fig. 4/p). Sandalyelerde oturan insan figürlerinin ayakları tabure benzeri bir platform üzerinde durmakla birlikte doğrudan zemin üzerinde duran örnekleri de mevcuttur. Söz konusu bu figürler bir elinde asa, çam kozalağı ve üzüm salkımı diğer eliyle bir kâse, kadeh (olasılıkla içki kabı) tutarken tasvir edilmişlerdir. Erkek figürlerin başları açık olmakla birlikte polos benzeri başlık takan örnekleri de görülmektedir. Bunlar yüz uzuvları vurgulanmış olup sakallıdırlar. Üzerlerinde giysi olarak çoğunlukla kısa kollu, beli kemerli, ayak bileklerine kadar uzanan ve etek uçları püsküllü tek parça giysi vardır. İstisnai olarak

⁷⁷ Schloen - Herrmann 2016a, 178.

⁷⁸ Schloen - Herrmann 2016b, 51.

⁷⁹ Ökse 2005, 1-2.

⁸⁰ Orthmann 1971, taf. 14/d (Karaburçlu), taf. 43/i, taf. 45/a, d, g, taf. 46/a, taf. 47/d-e (Maraş), taf. 48/g (Ördəkburnu), taf. 48/i (Tel Rifa'at), taf. 51/f (Sakçagözü), taf. 54/e (Til Barsip); Bonatz 2015, 40, fig. 3.1 (Zincirli), 41, fig. 3.4 (Maraş), 41, fig. 3.4. (Maraş), 42, figs. 3.5-3.6 (Maraş).

⁸¹ Orthmann 1971, 373.

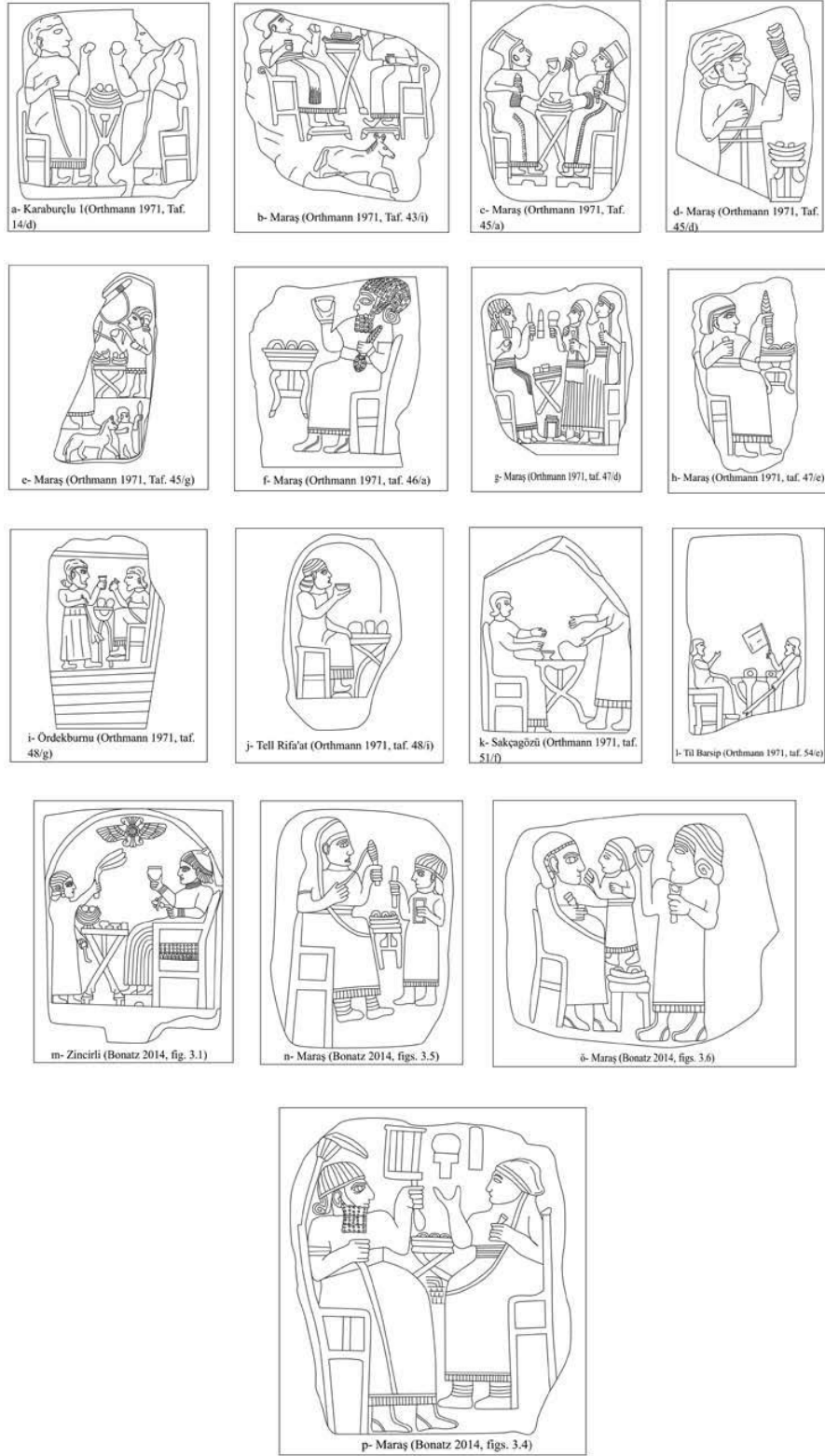

Fig. 4

Zincirli Katumuwa stelinde giysi uzun, kısa kollu bir tunik ve omzu örten saçaklı bir kıyafetten oluşmaktadır (fig. 4/m). Ayrıca birkaç örnekte giysi üzerinde kullanılan kemerlerden püsküller de sarkıtılmıştır (fig. 4/b,g). Bunların ayaklarında uçları küt sonlandırılmış ayakkabı vardır. Erkek figürlerinde çok sık olmasa da aksesuar olarak bilezik ve boyunluk kullanılmıştır (fig. 4/f,m). Ölü ziyafeti sahnelerinde erkek figürlerinin yanı sıra kadın figürleri de betimlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürlerin başında ayak bileklerine kadar uzanan, kenarları püsküllü bir başörtüsü bulunmaktadır. Nitekim bu başörtüsü bazı örneklerde vücudu sarmada da kullanılmıştır (fig. 4/n-p). Bunların üzerinde kısa kollu, beli kemerli, ayak bileklerine kadar uzanan tek parça bir kıyafet görülmektedir. Elbiselerin etek kısmı zaman zaman dikey çizgilerle süslenmiştir. Ayaklarında ucu küt tamamlanmış ayakkabı görülmektedir. Burada dikkat çeken nokta iki örnekte ayakkabıların bitim kısmından itibaren görülen dört veya beş sıralı çizgilerdir (fig. 4/n,p). Bu çizgiler büyük olasılıkla çorapları göstermek için betimlenmiştir. Kadın figürleri bir elinde kâse diğer elinde ise ayna, iğ ya da topuz tutarken resmedilmişlerdir.

Geç Hitit Dönemi'ne ait ölü yemeği ile ilgili bilgileri mezar stellerinde işlenmiş betimlemelerin yanı sıra Zincirli Katumuwa stelinde yer alan yazıttan da öğrenmekteyiz. Yazıtta: *"Ben Katumuwa, yaşarken beni bu steli yapmak için görevlendirmiş Panamuwa'nın hizmetkârı, Onu (steli), benim ebedi odama yerleştirdim ve o odada bir şölen tertip ettim: Hadad Qarpatalli için bir boğa, "NGD/R ŞWD/RN" için bir koç, Şamaş için bir koç, bağların Hadad'ı için bir koç, Kubaba için bir koç ve bu stelde (yer alacak) "ruhum" için bir koç. Bundan böyle, bu oda, oğullarımdan herhangi birinin veya herhangi birinin oğullarından birinin idaresine geçsin. Onun, bu bağın en iyi ürününü, onları yıldan yıla sunu yapması için almasına izin verin. O aynı zamanda yukarıda yazılmış şekilde, ruhumun yakınında, kurban sunularını yapsın. Ve benim için bir but pay etsin (ayırınsın)"*⁸² ibaresi geçmektedir. Söz konusu yazıttan Katumuwa'nın bu steli yaşarken diktirdiği ve yine yazıttan Katumuwa'nın ruhu için ölü yemeğinin her yıl düzenli olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bugüne kadar tespit edilmiş olan mezar stelleri ile birlikte insan kalıntıları ele geçmemiştir. Ayrıca Zincirli'de Katumuwa adındaki adama ait olduğu düşünülen mezar steli bilimsel bir kazıda orijinal bağlamda çıkarılan tek stel olması bakımından çok önemlidir. Stelin bulunduğu alanda hiçbir insan kalıntısının olmamasından yola çıkılarak Katumuwa'nın bedeninin başka bir yere gömüldüğü ya da yakılmış olabileceği ileri sürülmüştür⁸³. Aynı durum bugüne kadar ele geçmiş diğer steller içinde geçerli olmalıdır. Mezar steli geleneği Arami ve Fenikelilerden Geç Hitit Kent Devletleri'ne geçtiği önerilmiştir⁸⁴. Nitekim mezar stellerinde betimlenmiş figürlerin giyim kuşamları, ellerinde tuttıkları nesnelerin Hitit özellikleri, saç stillerinin ise Arami etkisi olması bu görüşü doğrular niteliktedir.

Hayvan Kurbanı

Eskiçağ toplumlarının ekonomik yaşamında tarım kadar hayvancılığın da önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Eskiçağ'da hayvanlar sadece ekonomik hayatta değil dini hayatta da önemli bir yere sahiptir. Böylelikle hayvancılık faaliyetlerinin bir bölümünü oluşturan kurban yalnızca besin ihtiyacının karşılandığı bir olgu değil aynı zamanda tanrılara sunulan bir armağan aracı olarak

⁸² Pardee 2015, 45.

⁸³ Schloen - Herrmann 2016b, 76.

⁸⁴ Schloen - Herrmann 2016b, 76.

tanımlanmıştır⁸⁵. Batmaz, “*dini ayinlerin çok önemli bir bölümünü oluşturan kurbanın, tanrılara ya da kutsal kabul edilen güçlere sunulan hediye anlamına geldiğini ve bu kavramın genel bir tanımla tanrıya bir şey verme, karşılığında tanrıdan bir şey isteme eylemi olduğunu ve bu sayede tanrı ile inananı arasında bir yakınlık ve ilişki kurulmuş olacağını*” belirtmiştir⁸⁶. Bu nedenle birçok uygarlıkta olduğu gibi Geç Hitit Kent Devletleri’nde de hayvancılık faaliyetleri hem ekonomik hem de dini alanlarda önemli bir olgu olmalıdır. Dönemin yazıtlarının bir bölümünde hayvan kurbanına dair veriler bulunmaktadır. Katumuwa stelinde “...*Hadad Qarpatali için bir boğa, “NGD/R ŞWD/RN” için bir koç, Şamaş için bir koç, bağların Hadad’ı için bir koç, Kubaba için bir koç ve bu stelde (yer alacak) “ruhum...”*”⁸⁷ ifadesi yer almaktadır. Bu yazıttan her yıl düzenlenen ölü kültü ile ilgili ritüelde tanrılara koçlar ile birlikte boğaların da kurban edildiğini öğrenmekteyiz. Yine Maraş’tan bir stel üzerinde yer alan yazıtta; “...*koyunlar onlar yakılmalılar ve gelecekte dokuz öküz sunulmalı...*”⁸⁸ ibaresi geçmektedir. Özden, bu yazıttan yola çıkarak “*tanrı Tarhunzas’a koyun ve öküz gibi hayvanların kurban edildiğini ve belki de etlerinin yakılarak duman yoluyla tanrıya gönderildiğini*” ileri sürülmüştür⁸⁹. Bir diğer yazıt olan Hisarcık-1’de; “*Ben...kutsal güneşin...(?)... Warpiri(yim) (?), Harhara Dağını bir ceylanla dokuz kez kutsadım (kurban sundum)...*”⁹⁰ ifadesi yer almaktadır. Bu yazıttan Harhara Dağı’na, ceylanların kurban olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kululu-1 steli yazıtında; “*Ben Tuwati’nin hizmetkârı Ruwas. Bu evler (yapılar) SAHIZI (PN?) tarafından yıkıldıktan sonra ben yeniden inşa ettim. Ayrıca ARATALI’nın bu Tarhunzas’ı ben diktim ve ona her yıl bir öküz ve üç kuzu kurban ettim (sundum)...*”⁹¹ ibaresi geçmektedir. Söz konusu yazıttan tanrı Tarhunzas adına dikilen stel için öküz ve kuzuların kurban edildiği anlaşılmaktadır. Keza Karkamış’tan bir orthostat üzerindeki yazıtta tanrı ve tanrıçalara adanan hayvanlar ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Yazıtta; “...*Karhuhas için bir öküz ve bir koyun; Kubaba için bir öküz bir koyun; Tanrı Sarkus için bir koyun ve bir KUTUPILIS; bir koyun erkek tanrılar için, bir koyun kadın tanrılar (?) için ...*”⁹² ifadesi bulunmaktadır. Son olarak Sultanhan yazıtında “...*Tarhunzas bu bağları büyületecek (geliştirecek) ve bağlar çoğalacak, yaprakları arttıracak, bağlar bin (... , ölçü değeri) olacak, ona dokuz öküz ve 100 (... , ölçü değeri) bağ verecek. Gelecekte bunlar çoğaldığında, ona vergi (?) verecek, yıllık olarak 2 koyun kurban edilecektir...*”⁹³ ibaresi geçmektedir. Bu yazıttan tarımsal bereketin sağlanması için tanrı Tarhunzas’a koyunların kurban edildiği anlaşılmaktadır.

Geç Hitit Dönemi yazılı kaynaklarında tanrı ve tanrıçalara adanan hayvanların cins ve miktarlarına dair veriler de geçmektedir. Nitekim Geç Hitit Kent Devletleri’nin çağdaşı Urartu Dönemi’ne ait Meher Kapı yazıtında tanrı ve tanrıçalara adanan hayvanların cinsi ve miktarı da belirtilmiştir⁹⁴. Bu bağlamda Geç Hitit ve Urartu arasında tanrı ve tanrıçalara kurban adamada benzerlikler olduğunu söyleyebiliriz. Kurban edilen bu hayvanların etleri nasıl değerlendiriliyordu? Ne yazık ki şim-

⁸⁵ Armutak 2004, 170; Batmaz 2013, 801.

⁸⁶ Batmaz 2013, 801.

⁸⁷ Pardee 2015, 45.

⁸⁸ Hawkins 2000, 270, IV.7.

⁸⁹ Ürkmez 2019, 225.

⁹⁰ Hawkins 2000, 483, X.19.

⁹¹ Hawkins 2000, 4442-443, X.9.

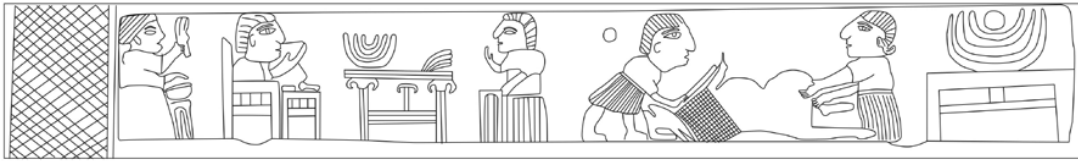
⁹² Hawkins 2000, 103-104, II.11+12.

⁹³ Akçay 2011, 265-266.

⁹⁴ Batmaz 2013, 804-807.

dilik Geç Hitit Dönemi yazılı kaynaklarında bu konuyla ilgili veriler bulunmamaktadır. Ancak Çilingir, “Hititlerde hayvanların etleri tanrı ya da tanrıçaya sunum yapıldıktan sonra kral, kraliçe ve olasılıkla diğer soyluların katıldığı kült yemeğinde tüketildiğini ve böylelikle kurban etinden yiyen insanlar ve tanrılar arasında bir bağ oluşmuş olduğunu” önermiştir⁹⁵. Batmaz ise “Urartularda kurban etinden krala verilecek olan kısmın yazıtlara yansımaları ve II. Rusa’ya ait bir yazıtta kurban edilmesi gereken öküzün karaciğer ve kalbinin krala verilmesine” dair ibarelerin geçtiğini belirtmektedir⁹⁶. Böylelikle Geç Hitit Dönemi yazılı kaynaklarında her ne kadar geçmese de Hititler ve Urartulardaki durumun Geç Hitit Kent Devletleri’nde de olabileceği kanaatindeyiz.

Yazılı kaynakların yanı sıra Tell Tayinat’da Demir Çağ tapınağında ele geçmiş taş kap üzerinde betimlenmiş sahne ile Malatya orthostatların bir bölümünde işlenmiş sahneler de hayvan kurbanı hakkında görsel veri sunmaktadır⁹⁷. Tell Tayinat’tan taş kap üzerinde hayvan kurbanı yemek ziyafeti ile birlikte betimlenmiştir. Sahnede sırt üstü yatırılmış olan koç ön sağrısından bir ip dizisiyle bağlanmıştır. Erkek figürlerinden biri hayvanın arka bacaklarını tutarken, diğer erkek figürü elindeki kesici aletle hayvanı kurban etmeye hazırlanırken betimlenmiştir (fig. 5). Böylelikle yazılı kaynaklarda geçen verilerde dikkate alınarak taş kaptaki işlenmiş olan kurban sahnesinin de tanrılara şükran için gerçekleştirildiği düşünülebilir. Ayrıca Malatya orthostatlarının birkaçında betimlenmiş libasyon sahnelerinde de erkek figürleri tarafından ritüel yapılan alana getirilen boğalar ve dağ keçisi tasvir edilmiştir (fig. 3/a-b,d-e,g). Bunlar olasılıkla kurban edilmiş ve kanları libasyon ritüelinde kullanılmıştır.

Tell Tayinat (Hermann 2014, 115, fig. C8)

Fig. 5

Tanrılar

Geç Hitit Dönemi tanrılarına dair elimizdeki en büyük veriler dönemin görsel sanatlarından (orthostatlar, steller, kaya anıtı, mühürler vb.) gelmektedir. Ayrıca bazı yazıtlarda görsel sanatlarda bulunmayan tanrıların isimlerinin geçtiği de görülmektedir. Ancak görsel sanatlardaki baş tanrılarının büyük çoğunluğu tüm Geç Hitit Kent Devletleri yazıtlarında da bulunmaktadır. Bu tanrılarının başında, şüphesiz baş tanrı olan Fırtına Tanrısı *Tarhunt/Tarhunzas* gelmektedir. “Fırtına Tanrısı inancı ilk olarak kuru tarım yapılan bölgelerde toprağın verimliliğiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Tarımın önemli bir yer tuttuğu Anadolu coğrafyasında da zamanla Fırtına Tanrısı inancı önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Tanrının cezalandırıcı ve savaşçı vasıflarının da olduğu ileri sürülmüştür. Bunların yanı sıra yasal düzeni Fırtına Tanrısı’nın koruduğu ve kralın ülkeyi onun adına yönettiği⁹⁸ ifade edilmiştir. Ancak Tarhunzas’ın sadece fırtına tanrısı olarak değil aynı zamanda bağların ve bereketin

⁹⁵ Çilingir 2011, 152.

⁹⁶ Batmaz 2013, 824.

⁹⁷ Herrmann 2015, 115, fig. C8.

⁹⁸ Ürkmez 2019, 224.

tanrısı olarak da tapınım gördüğü de önerilmiştir⁹⁹. Özellikle Bor Steli, Kululu-1 Steli ve Sultanhan yazıtının üzüm bağlarının gelişimi, tarımsal bereket ve Tarhunzas arasındaki ilişkiyi gösteren yazıtlar olduğu ifade edilmiştir. Yazıtlarda tespit edilebilen bu ilişki dışında, İvriz Kaya Anıtı, Ambarde-resi Kaya Anıtı ve Keşlikayla Steli üzerindeki tasvirlerde, Tarhunzas'ın ayak kısmında görülen asma kütükleri ve elinde tuttuğu üzüm salkımlarının da tanrının bağların ve bereketin tanrısı olduğunu göstermesi açısından önemli olduğu belirtilmiştir¹⁰⁰. Mezopotamya ve Anadolu'da yaşamış toplum-larda Fırtına Tanrısı farklı adlarla da anılmıştır. Mezopotamya'da Sümerler "İşkur", Akkad, Assur ve Babilliler "Adad ya da Baal"; Anadolu'da Hattiler "Taru", Hurriiler "Teşup", Luviler "Tarhu, Tarhunt, Tahunzas", Urartular "Teişeba" olarak adlandırmışlardır¹⁰¹. Fırtına Tanrısı bölgelere göre farklı ad-landırılrsa da ikonografik olarak genellikle ortak özellikler sergilemektedir. Nitekim Geç Hitit Dö-nemi orthostatları¹⁰², stelleri¹⁰³, kaya kabartmaları¹⁰⁴ ve mühürlerinin¹⁰⁵ bir bölümünde Fırtına Tan-rısı betimlenmiştir. Görsel sanatlarda Tarhunzas profilden verilmiş, yüz uzuvları vurgulanmış ve sakallıdır. Tarhunzas'ın üzerinde üç tip kıyafet görülmektedir. İlk tip kıyafet kısa kollu, V yakalı, beli kemerli ve diz kapağına kadar inen anvelop elbisedir (fig. 3/a-b,e-h; fig. 6/g-i,k,m-n). Bu tip elbise-nin etek ucu genellikle püsküllü veya çift sıra bant ile süslenmiştir. Anvelop giysinin kemer bölü-münden zaman zaman kabız bir kılıç da sarkıtılmıştır. İkinci tip elbise ise V yakalı, kısa kollu, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar uzanmaktadır (fig. 6/b). Üçüncü tip kıyafet de kısa kollu, V yakalı, beli kemerli ve diz kapağına kadar düz uzanmaktadır. (fig. 6/a,c-e, i,j,l). Bu tip elbisenin etek uçlarındaki süslemeler ilk tip ile aynı özellikleri sergilemektedir. Tarhunzas figürlerinin büyük ço-ğunluğunda miğfer benzeri başlık görülür. Bu başlığın tepesinde zaman zaman ponpon şeklinde bir çıkıntı, arka ve ön tarafında boynuz çıkıntıları yer almaktadır. Ayrıca başlığın yüzeyi bezemelidir. İstisnai olarak bir örnekte polos tipi başlık ve bu başlık altından omuz kısmına bir örtü sarkıtılmıştır (fig. 6/b). Ayakkabı olarak sivri uçlu çarık kullanılmıştır. Tarhunzas figürlerinin tamamında görü-lememekle birlikte aksesuar olarak bilezik kullanımı söz konusudur (fig. 6/a,e,f,j). Tanrı çoğunlukla havaya kaldırılmış ve nadiren göğüs üzerinde duran sol elinde balta, eğri bir çubuk, mızrak, üzüm salkımı ve sağ elinde ise çoğunlukla şimşek demeti ve nadiren başak demeti ile kalkan görülmekte-dir. Söz konusu atribütlerden üzüm salkımı ve başak demetinin temsil edilen figürlerin değil, aktarılmak istenen konunun açıklayıcısı ya da anlatının biçimlendiricisi olarak kullanılan sembolik un-surlar olduğu belirtilmiştir¹⁰⁶. Biz de çalışmamızda tanrı ve tanrıçaların ellerinde buluna diğer atri-bütlerin, üzüm salkımı ve başak demeti gibi bir sembolden ziyade anlatılmak istenen konunun açık-layıcısı olarak kullanılmış olabileceği kanaatindeyiz. Kabartmalarda Tarhunzas çoğunlukla zemin üzerinde ayakta betimlenmiş olmakla birlikte birkaç örnekte aslan (fig. 3/h) ve boğa (fig. 6/b) üze-rinde, boğanın çektiği arabada (fig. 3/b) ayakta tasvir edilmiştir. Bu hayvanlar söz konusu tanrının kutsal hayvanları olmalıdır. Tarhunzas kompozisyon olarak sahnelerde çoğunlukla tek başına be-

⁹⁹ Ürkmez 2019, 224.

¹⁰⁰ Karauğuz ve Kunt 2006, 23-50; Akçay 2011, 192-193.

¹⁰¹ Ürkmez 2019, 224.

¹⁰² Orthmann 1971, taf. 39/d-e, taf. 40/b, e, taf. 41/b-c, f, taf. 42/f, taf. 43/a (Malatya).

¹⁰³ Orthmann 1971, taf. 5/b (Babylon), taf. 5/d (Djekke), taf. 38/e (Kürtül), taf. 38/f (Körkün), taf. 44/e (Maraş), taf. 53/c, e (Til Barsip), taf. 58/d, f (Zincirli).

¹⁰⁴ Orthmann 1971, taf. 14/e (İvriz).

¹⁰⁵ Kubala 2015, 130, no. 80.

¹⁰⁶ Tiriyaki 2013, 41-43.

Fig. 6

timlenmiş olmakla birlikte nadiren de olsa ejder avı (fig. 6/n) ve libasyon ritüelleri (fig. 3/a-b,e-h) gibi sahnelerde de tasvir edilmiştir.

Geç Hitit Kent Devletleri'nin bir diğer önemli tanrısı da Runtiyes/Kurunta'dır. Bu tanrı MÖ II. binyıldan itibaren tapınım gören kırların koruyucu tanrısı Geyik Tanrı Kurunta/Runtiya ile eşleştirilmektedir¹⁰⁷. Geç Hitit Kent Devletleri'nden Tabal'a ait Bohça/Bozca Steli ve Bulgarmağden yazıtları bu tanrı hakkında bilgi vermektedir. Bohça/Bozca yazıtında Kral Kurti'ye, geniş ovada avlanma hakkını verdiği, 100 ceylan avladığını ve avda yardım eden tanrının Runtiyes/Kurunta olduğu belirtilmektedir¹⁰⁸. Bulgarmağden yazıtında da, av hayvanlarının çoğalmasını sağlayan tanrının Runtiyes/Kurunta olduğuna dair ibare geçmektedir¹⁰⁹. Her iki yazıttan yola çıkılarak Runtiyes/Kurunta'nın yaban hayatı, kırlar ve özellikle av geyikleri ile ilişkili olduğu belirtilmiştir¹¹⁰. Bu yazılı kaynakların yanı sıra Karasu¹¹¹ ve Hacıbebekli¹¹² orthostatlarında görülen erkek figürlerinin de yaban hayatı ile bağlantılı olabilecekleri önerilmiştir. Karasu orthostatında kanatlı güneş kursu altında profilden betimlenmiş olan erkek figürü yine profilden işlenmiş bir geyik üzerinde ayakta. Hayvan anatomik yapısına uygun tasvir edilmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan erkek figürünü sakallıdır. Üzerinde kısa kollu, V yakalı, beli kemerli, kemerden kılıç sarkıtılmış, diz kapağına kadar inen anvelop tipi bir giysi bulunmaktadır. Ayaklarında ayakkabı olarak sivri uçlu çarık görülmektedir (fig. 6/ö). Bir elinde yay diğer elinde mızrak tutmaktadır. Söz konusu figürün başlığında boynuzların olmayışı, başının üzerinde kanatlı güneş diskinin yer alması, kılıç ve bir yay ile birlikte tasvir edilmesi tanrılaşmış bir kral olarak yorumlanmaktadır¹¹³. Hacıbebekli orthostatında da kanatlı güneş kursu altında profilden işlenmiş olan erkek figürünün de yüz uzuvları vurgulanmış olup sakallıdır. Başında tepesi ponponlu bir başlık olan figür bir hayvan (olasılıkla geyik) üzerinde durmaktadır. Kıyafet olarak kısa kollu, V yakalı, beli kemerli, kemerden kılıç sarkıtılmış, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar uzanan tek parça bir tunik yer almaktadır. Ayaklarında sivri uçlu çarık görülmektedir. Figürün bir elinde yay diğer elinde avlamış olduğu hayvan bulunmaktadır (fig. 6/p). Söz konusu erkek figürü savaş tanrısı olarak tanımlanmıştır¹¹⁴. Ancak hem ikonografik özellikleri hem de elinde avlamış olduğu hayvandan yola çıkılarak bunun da Savaş Tanrısı'ndan ziyade yaban hayatı ile bağlantılı bir tanrı olduğu önerilmiştir¹¹⁵. Bu iki örneğin yanı sıra Karkamış orthostatlarından birinde de aslan avı sahnesi işlenmiştir¹¹⁶. Sahnede ortada bulunan aslanın sağ tarafında duran erkek figürü bir eliyle hayvanın kuyruğunu tutarken diğer eliyle elindeki hançeri hayvanın sırtına saplamaktadır. Aynı sahnede sol tarafta duran erkek figürü ise aslanın sol bacağını tutmaktadır. Profilden betimlenmiş bu figürün yüz uzuvları vurgulanmış ve sakallıdır. Başında tepesi ponponlu ve boynuzlu başlık bulunmaktadır. Bu figür giyim kuşam olarak Karasu orthostatında betimlenmiş figürle aynı özellikleri sergilemektedir. Karasu örneğinden farklı olarak sol elinde bir balta bulun-

¹⁰⁷ Hawkins 2000, 479, X.17; Akçay 2011, 196.

¹⁰⁸ Hawkins 2000, 525, X.45; Akçay 2011, 196.

¹⁰⁹ Akçay 2011, 196.

¹¹⁰ Akçay 2011, 196.

¹¹¹ Hellenkemper – Wagner 1977, pl. XXXII/a.

¹¹² Hellenkemper – Wagner 1977, pl. XXXII/b.

¹¹³ Hellenkemper – Wagner 1977, 170.

¹¹⁴ Orthmann 1971, 90, 258, 484; Doğan 2011, 44.

¹¹⁵ Hellenkemper – Wagner 1977, 170, bk. pl. XXXII/b.

¹¹⁶ Orthmann 1971, taf. 26/b.

maktadır (fig. 6/r). Figürün hem tanrısal başlık takmış olması hem de av sahnesinde betimlenmesi bunun muhtemelen yaban hayatı ile ilişkili bir tanrı olabileceğini düşündürmektedir.

Geç Hitit Kent Devletleri tanrı pantheonunda yer alan bir başka tanrı da Ay Tanrısı'dır. Bu tanrı bereket ve sonsuzluğun sembolü olmanın yanı sıra koruyucu tanrı olma özelliğine sahiptir ve hilal motifi ile temsil edilmiştir¹¹⁷. Ayrıca Ay Tanrısı'nın hilal şeklindeyken eril, dolunay formundayken dişil özelliklerine büründüğü belirtilmiştir¹¹⁸. Sümer uygarlığından itibaren bilinen Ay Tanrısı Mezopotamya'da Babil ve Asur dininde de önemli bir rol oynamıştır¹¹⁹. Aynı zamanda MÖ IX. yüzyıldan sonra, Suriye ve Anadolu'ya kadar da bu tanrı yayılmıştır¹²⁰. Geç Hitit Dönemi'nde ise Ay Tanrısı ile ilgili veriler Tabal Krallığı'na ait Bulgarmağden Yazıtı, Kululu-5 Steli, Karaburna Yazıtı, Sultanhan Yazıtı ve Kayseri Steli'nde geçmektedir¹²¹. Ay Tanrısı'nın, söz konusu Tabal yazıtlarında özellikle beddua ve büyü ile ilgili bölümlerde geçtiği belirtilmiştir¹²². Yazılı kaynakların yanı sıra dönemin tasvirli eserleri de sınırlı sayıda da olsa Ay Tanrısı ile ilgili görsel veri sunmaktadır. Malatya orthostatlarından biri üzerinde betimlenmiş olan libasyon sahnesinde profilden işlenmiş, yüz uzuvları vurgulanmış bir tanrı figürü görülmektedir¹²³ (fig. 3/c). Tanrının başında boynuzlu başlık; üzerinde ise ayak bileklerine kadar uzanan etek uçları püsküllü tek parça bir tunik vardır. Sağ elinde uzun bir çubuk tutan figürün sırtından kanatlar çıkmaktadır. Ayaklarında sivri uçlu çarık vardır. Söz konusu tanrı figürünün başlığının üst kısmında hilal yer almaktadır. Hilal sembolü göz önünde bulundurularak bunun Ay Tanrısı olduğu söylenebilir. Yine Karkamış orthostatlarından biri üzerinde de Güneş Tanrısı ile birlikte Ay Tanrısı da işlenmiştir. Malatya örneğinde olduğu gibi bu figür de aslan üzerinde ayakta, profilden işlenmiş ve yüz uzuvları vurgulanmıştır. Başında boynuzlu başlık vardır. Başlığın tepe kısmı hilal formundadır. Giysi olarak yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar uzanan bir tunik giymiştir. Sırt kısmından iki adet kanat çıkan tanrının ayaklarında sivri uçlu çarık bulunmaktadır. Ay Tanrısı bir elinde balta diğer elinde tanımlanamayan bir nesne tutmaktadır. Ayaklarında sivri uçlu çarık vardır (fig. 6/t). Bu örneğin yanı sıra bir adet mühür üzerindeki sahnede Ay Tanrısı'nın sembolü hilal, sütun üzerinde betimlenmiştir¹²⁴ (fig. 6/s). Böylelikle bu mühür örneği de Geç Hitit Dönemi tanrı pantheonunda Ay Tanrısı'nın da var olduğunu kanıtlar niteliktedir. Geç Hitit tasvir sanatında Ay Tanrısı'nın sembolünün hilal şeklinde olması bu tanrının eril olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Güneş Tanrısı da Geç Hitit Kent Devletleri tanrı pantheonunda yer alan bir başka tanrıdır. Dönemin yazılı kaynaklarının bir bölümünde Güneş Tanrısı'na dair veriler bulunmaktadır. Bu yazıtlardan Karatepe, Karkamış, Tell Tayinat ve Kululu-5'de Güneş Tanrısı'nın sadece ismi geçmektedir¹²⁵. Ancak Tell Ahmar yazıtında Tarhunzas, Ea ve Kubaba ile birlikte Güneş Tanrısı'nın da güç verdiğinden ve Güneş Tanrısı'nın stelinin(?) dikildiğinden söz edilmektedir. Yazıtta; "...ben bir ...

¹¹⁷ Özfirat 2005, 72-73; Mutlu – Albayrak 2018, 135.

¹¹⁸ Mutlu – Albayrak 2018, 135.

¹¹⁹ Özfirat 2005, 72; Mutlu – Albayrak 2018, 135.

¹²⁰ Akçay 2011, 195.

¹²¹ Akçay 2011, 195.

¹²² Akçay 2011, 195.

¹²³ Orthmann 1971, taf. 40/a.

¹²⁴ Kubala 2015, 128, fig. 65b.

¹²⁵ Hawkins 2000, 48-48, I.1 (Karatepe); 123-125, II.22, 130, II.24, 151-152, II.28 (Karkamış); 367-371, VII.2 (Tell Tayinat); 485-486, X.20 (Kululu-5).

çocuk (?) Tarhunzas, Ea, iyi tanrı, Matilis (?), Harran'ın Ay Tanrısı, çok (?) onurlandırılmış (?) Güneş Tanrısı, tanrı Kubaba ..., onlar bana baba soyundan gelen gücü verdiler... ben oturdum, parlak Güneş Tanrısı'nı da onunla beraber diktim ve diğer tanrıların yanına yerleştirdim..."¹²⁶ ibaresi geçmektedir. Yine Aleppo'dan bir yazıtta da "...Güneş Tanrısı'nın tasvirini yaptım..."¹²⁷ ifadesi yer almaktadır. Bu tasvir orthostat üzerine yapılmış olmalıdır. Yazılı metinler ile birlikte sınırlı sayıda da olsa dönemin görsel sanatları da Güneş Tanrısı hakkında veri sunmaktadır. Malatya orthostatlarından bir örnekte betimlenmiş olan libasyon sahnesinde Güneş Tanrısı tasvir edilmiştir¹²⁸ (fig. 3/c). Profilden işlenmiş olan tanrının yüz uzuvları vurgulanmıştır. Başı açık olan tanrının saçları omuzlarına dökülmekte olup başının hemen üzerinde kanatlı güneş kursu bulunmaktadır. Üzerine yuvarlak yakalı, kısa kollu ayak bileklerine kadar uzanan ve etek uçları püsküllü bir giysi vardır. Tanrı ileriye doğru uzattığı elinde şimşek demeti diğer elinde ise krallık alameti lituusu tutmaktadır. Ayaklarında ayakkabı olarak sivri uçlu çarık görülmektedir. Ayrıca Karkamış'tan bir orthostat örneği üzerinde de Ay Tanrısı ile birlikte Güneş Tanrısı da tasvir edilmiştir. Tanrı aslan üzerinde ayakta ve profildendir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan tanrının başında boynuzlu başlık yer almaktadır. Başlığın hemen üzerinde kanatlı güneş kursu görülmektedir. Üzerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar uzanan bir tunik vardır. Güneş Tanrısı bir elinde balta diğer elinde topuz başlı asa tutmaktadır. Ayaklarında sivri uçlu çarık vardır (fig. 6/t).

Geç Hitit dininde tapınım gören unsurlardan birinin de yüksek ve ulaşılmaz dağlar olduğu bilinmektedir. Tabal Krallığı'na ait Hisarcık, Bulgarmağden ve Tekirderbent yazıtlarında geçen ifadeler ile Ain Dara ve Aleppo'dan ele geçen Dağ Tanrısı tasvirleri bunun güzel örnekleridir. Hisarcık ve Tekirderbent yazıtlarında Erciyes Dağı "Kutsal Harhara Dağı" şeklinde geçmektedir¹²⁹. Bulgarmağden yazıtında da kutsal Muti Dağı'nın tanrılarından söz edilmektedir¹³⁰. Yine Ain Dara tapınağının cellasının içinde bulunan sekinin alın kısmında karışık yaratıklar arasında Dağ Tanrısı betimlenmiştir¹³¹ (fig. 6/ü). Dağ Tanrılarının yüz uzuvları vurgulanmış ve sakallıdırlar. Kolları havada betimlenmiş olan dağ tanrılarının başlarında boynuzlu bir başlık vardır. Üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan, kısa kollu ve beli kemerli tek parça bir tunik görülmektedir. Tunüğün bitim kısmı üç sıra bant ile süslenmiştir. Ayrıca elbisenin etek kısmı dağ motifleri ile bezenmiştir. Ayaklarında ayakkabı olarak sivri uçlu çarık yer almaktadır. Aleppo'da bulunmuş olan Dağ Tanrısı tasviri ise tamamlanmadan yarım bırakılmıştır (fig. 6/v). Ancak kazının hafiri bunun Ain Dara örneklerine benzerliğinden yola çıkarak bunun dağ tanrısı olduğunu belirtmiştir¹³². Cepheden işlenmiş tanrı figüründe kollar havada betimlenmiştir. Başında sivri konik bir başlık bulunan figür sakallıdır. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen uzun bir tunik görülmektedir. Söz konusu yazıtlardan bahsi geçen dağların dini açıdan kutsal sayılmaları ve Ain Dara ile Aleppo'dan Dağ Tanrısı figürlerinin betimlenmiş olması dinde dağların ve dağ tanrılarının hem ilişkili hem de önemli olduğunu göstermektedir.

Yukarıda bahsi geçen tanrıların yanı sıra özellikle Tabal yazıtlarının bir kısmında isimleri geçen ancak tasvirli eserlerden bilinmeyen tanrılar da söz konusudur. Bu tanrılardan ilki Sarruma'dır. Sar-

¹²⁶ Hawkins 2000, 227-228, III.1.

¹²⁷ Hawkins 2000, 235-236, III.5.

¹²⁸ Orthmann 1971, taf. 40/a.

¹²⁹ Hawkins 2000, 484, X19; Akçay 2011, 190.

¹³⁰ Hawkins 2000, 523-525; X45; Akçay 2011, 190.

¹³¹ Assaf 1990a, fig. 21; Hamburg 2013, 14, fig. 7.

¹³² Kohlmeyer 2000, 34, taf. 22.

ruma, Topada yazıtında tanrı Tarhunzas'ın ardından; Porsuk yazıtında Parhwiras isimli komutanın kişisel koruyucusu; Çiftlik stelinde ise Alluwas adındaki diğer tanrı ile birlikte bir tanrı çifti olarak geçmektedir¹³³. Bir diğer tanrı Santas'ın ismi sadece Kululu-2 stelinde yer almaktadır. Yazıtın son bölümlerindeki beddua kısmında "Marwainzi" tanrıları ile birlikte adı geçen Santas, savaşçı özellikleri ile tanınan bir tanrı olduğu önerilmiştir¹³⁴. Yazıtlarda birer örnekle temsil edilen Ea ve Marutikas ile ilgili bilgilerin sadece isimleri ile sınırlı olduğu belirtilmiştir. Bu tanrılar arasındaki Marutikas'ın adı Erkilet-1 yazıtında; Ea'nın ismine de Çiftlik stelinde rastlanmaktadır¹³⁵.

Geç Hitit Kent Devletleri'nde sınırlı sayıda da olsa tanrıları temsilen yapılmış heykel ve heykelciklerde bulunmaktadır. Şimdilik bilinen tek tanrı heykeli Zincirli'nin kuzeydoğusunda konumlanan Gerçin'de ele geçen örnektir¹³⁶ (fig. 6/y). Bazalt yapımı olan heykel 2.85 m yüksekliğinde ve 1.20 m genişliğindedir. Bugün Berlin, Vorderas. Müzesi'nde (Env. No. VA 2882) sergilenmektedir. Heykelin kolları ile alt kısmı kırık ve eksiktir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan heykel sakallıdır. Başında tanrısallık başlık bulunmaktadır. Üzerinde kısa kollu, beli kemerli, etek kısmı yazıtlı ve ayak bileklerine kadar uzanan tek parça bir tunik vardır. Bu heykelin görünüm olarak Tanrı Tarhuzas'ı temsil ettiği ileri sürülmüştür¹³⁷. Geç Hitit Dönemi'ne ait tasvirli eserler üzerinde görülen diğer Tanrı Tarhunzas betimlemeleri ile bu heykel karşılaştırıldığında ikonografik olarak çok da benzer olmadıkları görülmektedir. Ancak Tarhunzas'ın bölgesel farklılıklar gösterdiği bilinmektedir. Bu bağlamda bu heykel, Tarhunzas'ın ikonografik açıdan farklı bir şekilde işlenişini olarak düşünülebilir. Ayrıca Karkamış Fırtına Tanrısı tapınağının cellasının kuzey yarısında da yaklaşık 20 cm boyutlarında bronz üretimi bir heykelcik ele geçmiştir¹³⁸ (fig. 6/z). Yüz uzuvları vurgulanmış olan tanrı sakallıdır. Başında tanrısallık başlık bulunmaktadır. Üzerinde diz kapağına kadar uzanan, kısa kollu, beli kemerli, etek uçları püsküllü anvelop elbise görülmektedir. Ayaklarında sivri uçlu çarık vardır. Figür ileri doğru uzattığı sağ elinde olasılıkla üzüm salkımı tutmaktadır. Yukarıya doğru kaldırdığı sol eli boştur. Ancak Marchetti, bu heykelciğin Fırtına Tanrısı'nı temsilen yapıldığını ve bu nedenle elinde balta olabileceğini önermiştir¹³⁹. Nitekim heykelciğin ikonografik olarak diğer Fırtına Tanrısı figürleriyle benzerlik gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda biz de bu heykelciğin Marchetti'nin ileri sürdüğü gibi Fırtına Tanrısı'nı temsilen yapılmış olabileceği düşüncesindeyiz.

Tanrıçalar

Eskiçağ toplumlarının dini yaşamında tanrılar kadar tanrıçaların da önemli bir yeri vardır. Paleolitik Çağ'dan beri görülen ve Ana Tanrıça olarak adlandırılan figürünler bu önemin güzel örnekleridir. Geç Hitit Dönemi dini yaşamında tanrılar kadar tanrıçaların da önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu tanrıçaların başında Kubaba gelmektedir. Kubaba'nın kökeninin Mezopotamya'da Sümer kökenli bir tanrıça olan Kug-bau'nuya dayandığı belirtilmiştir¹⁴⁰. Ayrıca bu tanrıça I. Şuppiluliuma Dönemi

¹³³ Akçay 2011, 193-194.

¹³⁴ Akçay 2011, 194.

¹³⁵ Akçay 2011, 195-196.

¹³⁶ Orthmann 1971, taf. 7/d.

¹³⁷ Orthmann 1971, 484.

¹³⁸ Marchetti 2014, 310-313, fig. 3.

¹³⁹ Marchetti 2014, 311.

¹⁴⁰ Ürkmez 2019, 226.

ile birlikte Hitit kültüne girmiştir¹⁴¹. Kubaba Hititlerin baş tanrıçası Hepat olup Hitit pantheonunda Fırtına tanrısı Teşup'un eşidir. Daha sonra tanrıça Kubaba, Kybele ismiyle Frigler'de görülür¹⁴². MÖ I. binyılda ise Kargamış'ta yoğun bir biçimde tapınım görmüştür. Tanrıçanın Kargamış'taki bu başkın konumunun, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de yoğun şekilde tapınım görmesini sağladığı belirtilmiştir¹⁴³. Geç Hitit Kent Devletleri'nde ise Tanrıça Kubaba ile ilgili bilgileri yazılı kaynaklar başta olmak üzere orthostatlar ve stellerde betimlenmiş figürlerden öğrenmekteyiz. Bu yazılı kaynaklar arasında Bulgarmaden, Çiftlik Steli, Karkamış, Tell Ahmar, Maraş, Malatya, Aleppo 2, Boybeypınarı, Kululu-1 steli, Kululu-5 steli, Karaburna Yazıtı ve Sultanhan yazıtı gelmektedir. Yazıtların büyük çoğunluğunda diğer tanrılar ile birlikte Kubaba'nın sadece ismi geçer. Ayrıca bu yazıtlarda Kubaba'nın iyilikleri, Kubaba'ya yakarış, beddua ve Kubaba'nın tapınağından da söz edilmektedir¹⁴⁴. Ancak Bulgarmaden yazıtı, Çiftlik steli, Boybeypınarı yazıtı ve Karkamış A30b yazıtı içerik açısından önemlidir. Bulgarmaden yazıtında; "...beni kutsal Muti dağının yöneticisi yaptı, Tarhunazi'nin (benim) tanrıların yardımıyla ve Muti'nin tanrıların (Dağ Tanrıları) yardımıyla kurupi-koyunları (?) yıldan yıla çoğaldı. Kim bu anlaşmayı tahrip ederse (parçalarsa) Tanrı Tarhunzas ve diğer tüm tanrılar onu mahvetsin, Ay Tanrısı onu mahvetsin, tanrı Nikarahuas onu yok etsin ve Tanrı Kubaba onu ..."¹⁴⁵ ibaresi geçmektedir. Akçay söz konusu yazıtta Kubaba'nın iki niteliğinin karşımıza çıktığını önermiştir. Bu bağlamda metnin başında Kubaba'nın Tarhunzas ile birlikte bereketi sağlayan tanrıça konumunda; son bölümde ise kaya yazıtına zarar verebilecek kişilere kötülük getirecek bir tanrıça olduğunu belirtmiştir¹⁴⁶. Çiftlik steli yazıtında; "...Ben (...), Tuwatis'in hizmetkârı. Bu (...) Tuwatis yaptı. (ve bu...) ne onun babasının yaptığı ne de dedelerinin yaptığıdır, fakat Tarhunzas'ın hizmetkârı Tuwatis'in yaptığıdır. Orada (...) o verdi (?) (...) Tanrı Tarhunzas, Sarhuntas ve Sarrumas'ın, fakat üzerinde URU-(HI)-HAS Tarhunzas. Burada Tarhunzas ve Hepat oturur (lar), ve burada Ea ve Kubaba oturur (lar), ve burada Sarrumas ve Alasuwas oturur (lar), ve ...o (olsun /olacak) Tarhunzas'ın WASURALIS'i...,ve...(...)...o vergi (?) verecek..."¹⁴⁷ ifadesi geçmektedir. Akçay, Çiftlik steli yazıtında Tanrıça Kubaba'nın adının geçmesinin yanında içeriksel olarak da önemli olduğunu ifade etmiştir. Yazıtta Tuwati için bir tapınak yaptırıldığından ve Tarhunzas dışında Sarrumas, Hepat, Ea ve Kubaba'nın bu tapınakta oturdukları belirtilmiştir. Bu bağlamda Akçay, tapınakta muhtemelen bahsi geçen tanrıların kült heykellerinin var olabileceğini ileri sürmüştür¹⁴⁸.

Tanrıça Kubaba figürleri ise Karkamış, Malatya, Zincirli orthostatlarında ve Birecik ile Maraş stellerinin bir bölümünde betimlenmiştir¹⁴⁹ (fig. 7/a-g). Profilden işlenmiş olan Tanrıça Kubaba'nın yüz uzuvları belirtilmiştir. Tanrıça ayakta betimlenmiş olmakla birlikte arkalı bir sandalyede oturan örnekleri de vardır. Kubaba'nın başında başlık olarak yüksekçe bir polos görülmektedir. Polos

¹⁴¹ Aslantürk 2016, 121.

¹⁴² Ürkmez 2019, 226.

¹⁴³ Akçay 2011, 193.

¹⁴⁴ Hawkins 2000, 80- 307.

¹⁴⁵ Hawkins 2000, 521-525, X.45; Akçay 2011, 213-214.

¹⁴⁶ Akçay 2011, 194.

¹⁴⁷ Akçay 2011, 217.

¹⁴⁸ Akçay 2011, 195.

¹⁴⁹ Orthmann 1971, taf. 42/f (Malatya); Orthmann 1971, taf. 5/c (Birecik 1); Orthmann 1971, taf. 23/b, taf. 29/f (Karkamış); Orthmann 1971, taf. 58/3, taf. 59/c (Zincirli); Orthmann 1971, taf. 45/a, taf. 46/d (Maraş); Ürkmez 2019, fig. 7 (Maraş).

çoğunlukla sade olmakla birlikte bezemeli örneği de mevcuttur. Yine bazı betimlemelerde polos ile bağlantılı ve ayak bileklerine kadar uzanan bir başörtüsü de vardır. Birkaç betimlemede bu örtü vücudu kapatmada da kullanılmıştır. Saçlar tek örgü formunda omuzlara dökülmekte olup bitim kısmı spiral sonlandırılmıştır. Üzerinde kıyafet olarak kısa kollu, yuvarlak yakalı, beli kemerli, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar uzanan bir tunik vardır. Birkaç örnekte tuniğin üzerinde tek omzu açıkta bırakan bir manto yer almaktadır (fig. 7/a). Tanrıça çoğunlukla bir elinde ayna tutmaktadır. Ancak bir örnekte figür bir elinde ayna diğer elinde ise kuş tutarken betimlenmiştir (fig. 7/b). Ayaklarında ise sivri uçlu çarık bulunmaktadır.

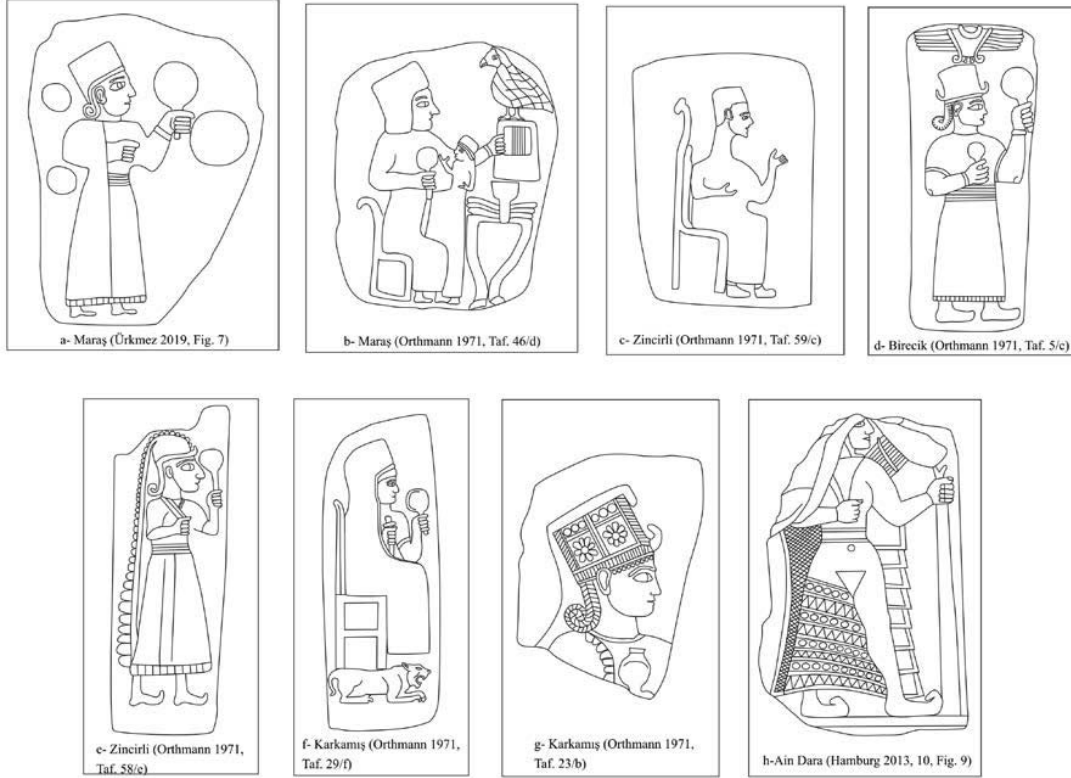

Fig. 7

Geç Hitit Kent Devletleri'nde bir diğer önemli tanrıça da İştardır. İştardır. İştardır hem hastalık hem de şifa veren, ayrıca yer altı, bitki, dağ, ırmak, su kaynağı, yeminin kraliçesi, cinsellik/üreme, lanetleme, günah, kan, cinayet, kirlilik ve kötülüklerden arındırıcı tanrıça gibi pek çok özelliği bünyesinde taşıyan bir tanrıça olarak tanımlanmıştır¹⁵⁰. Tanrıça İştardır kültürü ilk olarak MÖ III. binyılda Kuzey Suriye ve Kizzuwatna'da ortaya çıkmıştır. Ebla Pantheonunun önemli tanrıçaları arasında yer almıştır. Geç Sümer Periyodu'nda Yukarı Habur Bölgesi'nde görüldü ve Nippur, Sippar, Kiş, Larsa ve Tell Rimah gibi Mezopotamya Bölgesi kültürlerinde Tanrıça İştardır kültürü oluştu¹⁵¹. MÖ II. binyılda Tanrıça İştardır Güneş ve Fırtına Tanrısı'nın yanında yer alıp Alalah pantheonunun en üst tanrıçaları arasına girdi. Mezopotamya kökenli olan ve Hurriiler aracılığı ile Anadolu'ya giren Tanrıça İştardır, Kizzuwat-

¹⁵⁰ Murat 2009, 159.

¹⁵¹ Murat 2009, 160.

na Bölgesi'nin de en önemli tanrıçasıdır¹⁵². Geç Hitit Dönemi'nde ise Tanrıça İştâr ile ilgili verileri şimdilik dönemin kabartmalı stel ve orthostat üzerindeki betimlemelerden bilmekteyiz. Ain Dara tapınağının cellasında 96x68x50 cm boyutlarında Tanrıça İştâr'ın betimlendiği stel bulunmuştur (fig. 7/h). Yüz uzuvları vurgulanmış figürün belden yukarısı profilden, belden aşağısı ise cepheden işlenmiştir. Tanrıçanın sırtından kanatlar çıkmaktadır. Figürün belden yukarısı çıplak verilmiş olmakla birlikte alt tarafında bir bacağı açıkta bırakan uzun bir etek bulunmaktadır. Eteğin yüzeyi nokta ve zigzag motifleriyle süslenmiştir. Ayaklarında ise sivri uçlu çarık görülmektedir. Karnı üzerinde duran elinde bir silah diğer elinde ise uzun bir çubuk tuttuğu belirtilmiştir¹⁵³.

Sonuç

Dönemin arkeolojik kalıntıları, yazılı verileri ve görsel sanatlarından (orthostatlar, steller, mühürler vb.), Geç Hitit Kent Devletleri'nde dinin önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dini yaşamda önemli bir yeri olan dini mekânlar Geç Hitit Dönemi merkezlerinden Ain Dara, Tell Tayinat, Karkamış, Aleppo ve Zincirli kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik verilerden Geç Hitit Kent Devletleri'nde tanrılar için kutsal mekânlar olan tapınaklar inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tapınakların dışında Zincirli kazıları aşağı kent çalışmalarında elit kesim tarafından yapılmış küçük boyutlu bir kutsal mekânın varlığı da bilinmektedir. Böylelikle Geç Hitit Dönemi'nde kutsal mekânların tapınaklarla sınırlı olmadığı ve özellikle elit kesimin kendileri için mezar ya da cenaze töreninin yapılacağı kutsal mekânlar inşa ettikleri de söylenebilir. Yakınoğu'da tapınaklar yalnızca dini amaçlara hizmet etmeyip, tapınak görevlileri, tapınak hizmetçileri, zanaatkârlar, depo odaları ile birlikte sosyo-ekonomik bir işleve de sahiptirler. Bunun en iyi örneklerini Hitit ve Urartu tapınaklarında görmek mümkündür. Geç Hitit Dönemi tapınaklarının dini amaçlara hizmetleri olmakla birlikte Hitit ve Urartu örneklerinde olduğu gibi sosyo-ekonomik bir işlevinin olup olmadığı şimdilik bilinmemektedir. Ancak bu durum Geç Hitit tapınaklarının böyle bir işlevi olmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim devam eden ve yapılacak yeni araştırmalarla bu konuya da açıklık getirileceği muhakkaktır.

Geç Hitit Dönemi tapınaklarında sfenks, Dağ Tanrıları, Tanrıça İştâr, aslan formu sütun kaide-leri, rozetler, insan başlı, balık gövdeli karışık yaratık, Fırtına Tanrısı, boğa adam, saç örgüsü motifleri gibi çeşitli süslemeler de görülür. Tapınaklarda görülen bu süslemelerin işlevleri veya yapıları şimdilik dönemin yazılı kaynaklarında geçmemektedir. Bu nedenle bunların ne anlam içerdiklerini söylemek güçtür. Ancak bu tarz figürler ve motifler üzerine yapılmış olan çalışmalarda aslanın savaşı, gücü ve çevikliği; balık adamın kötü ruhları kovmada; boğa adamın kötülüğü engellemede; saç örgüsünün ise olasılıkla bedensel ve ruhsal temizliğin, yaşamın sürekliliği, bereket, soyluluk, bilgelik anlamına geldiği belirtilmiştir. Böylelikle biz de Geç Hitit tapınaklarında görülen süslemelerin birer süs ögesi olarak kullanılmalarının yanı sıra tapınakları kötülüklere karşı koruması için de yapılmış olabilecekleri kanaatindeyiz.

Geç Hitit Kent Devletlerinde dini ritüeller sadece tapınaklarda yapılmayıp olasılıkla dağlık bölgeler, su kaynakları, kaya gözenekleri gibi açık alanlar da gerçekleştirilmiştir. Dini törenlerin yapıldığı bu alanlar arkeoloji literatüründe "Açık Hava Tapınım Alanları" olarak tanımlanmaktadır. Geç Hitit Dönemi yazılı kaynaklarında her ne kadar açık hava tapınımları ile ilgili bilgiler bulunmasa da, dönemin kaya kabartmaları kısmen de olsa bu konuda bilgi vermektedir. Söz konusu kaya kabart-

¹⁵² Murat 2009, 161.

¹⁵³ Hamburg 2013, 16-17, fig. 9.

malarından en iyi bilineni İvriz'dir. İvriz kaya kabartması Konya Ereğlisi'nde adını aldığı köyün yakınındaki bir su kaynağının başına, kayalık dikey bir yüzeye işlenmiştir. Kayanın yüzeyine Tanrı Tarhunzas ve bölge kralı olduğu düşünülen Varpalavas işlenmiştir. Bir diğer kaya kabartması da Süpürgeç Köyü'nün güneyinde Karasu Nehri'nin kenarında bulunan Karasu kaya kabartmasıdır. Bu kabartmanın bulunduğu alanda ortalama boyutları 16-18 cm çapında ve 20-26 cm derinliğinde kaya çukuru veya oyukları vardır. Kaya kabartmasının üzerinde Geyik Tanrı Runtiyes/Kurunta'nın figürü tasvir edilmiştir. Her iki kabartmanın dağlık bir alanda bulunmaları, su kaynaklarına yakın olmaları ve özellikle Karasu kaya kabartmasının etrafındaki kayalık alanda ritüellerde kullanıldığı belirtilen oyukların varlığı göz önünde bulundurulduğunda her iki kaya kabartmasının bulunduğu alanlarda Geç Hitit Dönemi'nde yılın belirli günlerinde dini törenlerin gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Yazlı kaynaklar ve görsel sanatlardan Geç Hitit dininde birtakım dini ritüellerin gerçekleştirildiği de anlaşılmaktadır. Bunların başında libasyon ritüeli gelmektedir. Yakınoğlu'da libasyonun kurban kanı, şarap, süt ve su kullanılarak yapıldığı bilinmektedir. Geç Hitit Dönemi'nde libasyon töreninde hangi tür sıvının kullanıldığını kısmen de olsa hem yazılı metinlerden hem de kabartmalı orthostatlardan öğrenmekteyiz. Söz konusu arkeolojik verilerden Geç Hitit Kent Devletleri'nde genellikle şarap, kurban kanı ve saf suyun libasyon ritüellerinde tercih edildiği söylenebilir. Geç Hitit Kent Devletlerinde uygulanan bir diğer dini ritüel de hayvan kurbanıdır. Yazılı metinler canlı hayvan kurbanının Geç Hitit Kent Devletleri açısından önemli olduğunu göstermektedir. Dönemin yazıtlarında koç, boğa, öküz, kuzu, koyun ve ceylan gibi hayvanların kurban edildiğine dair veriler geçmektedir. Ayrıca Tell Tayinat'dan taş kap üzerinde koç (fig. 5) ve Malatya orthostatlarında boğa ve dağ keçisi kurban sahneleri de betimlenmiştir. Söz konusu hayvanlardan Geç Hitit Kent Devletleri'nde hem evcil hem de yabani hayvanların tanrı ve tanrıçalar için kurban edildiği sonucuna varılmaktadır.

Eskiçağ'da ölü gömme gelenekleri ölen kişi için yapılan mezardan ibaret değildir. Bununla birlikte ölümden sonraki yaşama inanan halk, ölü gömme geleneklerinde inşa ettikleri mezarlar dışında çeşitli törenler de gerçekleştirmişlerdir. Ölü gömme gelenekleri ile bağlantılı gerçekleştirilen ritüeller Geç Hitit Dönemi'nde de önemli bir yer tutmuştur. Geç Hitit Dönemi nekropollerine ya da mezarlıkları hakkında ne yazık ki şimdilik yeterli veri mevcut değildir. Bu nedenle ölümlerin ne tür mezarlarda hangi pozisyonda gömüldüklerine dair elimizde veriler bulunmamaktadır. Şimdilik ele geçen bulgular yukarıda da ele almış olduğumuz Zincirli'den basit çukur gömü ile Karkamış'tan bir kremasyon gömüdür. Bununla birlikte Geç Hitit Kent Devletleri'nin nekropollerinde yapılacak kazılarla mezar ve gömü tipleri konusunun açığa kavuşturulacağı aşikârdır. Bununla birlikte mezar stellerindeki sahneler ve Zincirli Katumuwa steli yazıtından Geç Hitit Kent Devletleri'nde cenaze sırasında ve daha sonra yılın belirli günlerinde ölü yemeğinin verildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle Ön Asya uygarlıklarının ölü gömme geleneklerinde önemli bir yeri olan ölü yemeğinin Geç Hitit Dönemi için de kayda değer olduğu söylenebilir. Ele geçen verilerden Geç Hitit Kent Devletleri'nde mezar steli diktirme geleneğinin oldukça yaygın olduğu da görülmektedir. Mezar stelleri ikonografik olarak incelendiğinde bunların halk kesiminden ziyade üst düzey kişilere ait olduğu söylenebilir.

Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi'nde gerçekleştirilen ritüellerde din görevlilerinin de önemli bir yeri olmalıdır. Görsel sanatlardan dini törenlerde çoğunlukla erkek nadiren kadın din görevlilerinin olduğu tespit edilmiştir. Kült sahnelerinde betimlenmiş kadın ve erkek figürlerinin giyim kuşamları Geç Hitit Dönemi'ne ait kabartmalarda işlenmiş diğer figürlerin giyim kuşamlarıyla benzerlik göstermemektedir. Böylelikle bu giysilerin ayın sırasında giyilen özel elbiseler olduğu önerilebilir. Dönemin görsel sanatları bize din görevlerinin yapmış oldukları işler hakkında da bilgiler sunmak-

tadır. Kadın ve erkek figürleri libasyonu gerçekleştirirken betimlenmişlerdir. Libasyon sahnelerinin birkaçında ritüeli gerçekleştiren erkek figürlerin elinde krallık alameti lituus'un bulunması ve kralların "kral-rahip" unvanı göz önünde bulundurulduğunda bu din görevlilerinin olasılıkla kral olduğu düşünülebilir. Dini ritüellerde kurban edilecek hayvanı getiren ya da bu hayvanı kesen erkek görevliler de bulunmaktadır. Ayrıca Karkamış'tan bazalt orthostat üzerinde başlarında yüksek başlık bulunan, uzun elbiseli ve Kubaba'nın rahibeleri olarak tanımlanmış üç kadın figürü betimlenmiştir. Bu bağlamda Geç Hitit Krallıkları'nda tanrıçalara hizmet eden din görevlilerinin de olduğu anlaşılmaktadır. İster kadın ister erkek olsun din görevlilerinin farklı işlerde betimlenmiş olması bunlar arasında bir iş bölümünün olduğunu gösterir.

Görüldüğü gibi Geç Hitit Kent Devletleri'nde din konusu ile ilgili çözölmeyi bekleyen daha pek çok yön ve detay vardır. Nitekim Geç Hitit Kent Devletleri'nin egemenlik kurduğı coğrafyada bilimsel arkeolojik çalışmalar devam etmektedir. Böylelikle yapmış olduğumuz bu çalışmaya ilerleyen süreçte yeni verilerin ekleneceğı de muhakkaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Akçay 2011 A. Akçay, *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Tabal Ülkesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi. Ankara 2011.
- Alparslan 2009 M. Alparslan, *Hititoloji'ye Giriş*. İstanbul 2009.
- Armutak 2004 A. Armutak, "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme". *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi* 30/2 (2004) 169-180.
- Assaf 1990a A. Assaf, *The Temple of 'Ain Dara*. Damaskus 1990.
- Assaf 1990b A. Assaf, *Der Tempel von 'Ain Dara* [w:] *Damaszener Forschungen* 3. Mainz am Rhein 1990.
- Aslantürk 2016 N. Aslantürk, "Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba ve H̱aşuntarhi". *International E-Journal of Advances in Social Sciences* II/4 (2016) 117-125.
- Aşan 2019 E. Aşan, *Yazılı Belgeler ve Tasvirli Eserler Işığında Yeni Assur Krallığı'nda Libasyon*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van 2019.
- Batmaz 2013 A. Batmaz, "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları". *Belleten* LXXVII/280 (2013) 801-832.
- Bonatz 2015 D. Bonatz, "Katumuwa's Banquet Scene". Eds. V. R. Hermann, J. D. Schloen, *In Remembrance of Me Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*. Chicago (2015) 39-44.
- Çilingiroğlu 1997 A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir 1997.
- Çilingiroğlu 2006 A. Çilingiroğlu, "Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri". Ed. T. Takaoglu, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar: 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*. İstanbul (2006) 75-80.
- Çilingir 2011 S. Çilingir, *Hitit Tapınak Kentleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ege Üniversitesi. İzmir 2011.
- Doğan 2011 Ö. Doğan, *Adana Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Geç Hitit Dönemi Stelleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi Çukurova Üniversitesi. Adana 2011.
- Gökce 2018 B. Gökce, "Urartu'da Libasyon Üzerine Bazı Düşünceler". *Arkeoloji ve Sanat* 157 (2018) 55-62.
- Hamburg 2013 J. Hamburg, "Świątynie neohetyckie". Eds. W. Ejsmond, J. Hamburg, P. Janik, A. Romaniuk, A. Skalec, *Zawadzińska Szkice z archeologii Bliskiego i Środkowego Wschodu*. Warszawa (2013), 6-55.
- Harrison 2005 T. P. Harrison, *Tayinat Archaeological Project (TAP) 2004 Seasonal Report. An Introduction*. Toronto 2005.
- Harrison 2010b T. P. Harrison, "Tell Tayinat: Patina Krallığı'nın Başkenti". *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 16 (2010b) 78-85.
- Harrison 2010a T. P. Harrison, *Tayinat Archaeological Project (TAP) 2009 Seasonal Report*. Toronto 2010a.
- Hawkins 2000 J. D. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian 8Inscriptions: Inscriptions of the Iron Age, Volume 1-2 (Untersuchungen Zur Indogermanischen Sprach- Und Kulturwissenschaft, N.F., 8.1)*. Berlin 2000.
- Hellenkemper – Wagner 1977 H. Hellenkemper – J. Wagner, "The God on the Stag: A Late Hittite Rock-Relief on the River Karasu". *Anatolian Studies* 27 (1977) 167-173.
- Hermann 2015 V. R. Hermann, "The Katumuwa Stele in Srchaeological Context". Eds. V. R.

- Hout 2015 Hermann, J. D. Schloen, *In Remembrance of Me Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*. Chicago (2015) 49-56.
- Karağuz – Kunt 2006 P. J. V. Hout, "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia". Eds. V. R. Hermann, J. D. Schloen, *In Remembrance of Me Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*. Chicago (2015) 75-80.
- Kocaman 2007 G. Karağuz, H. İ. Kunt, "İvriz Kaya Anıtları ve Çevresi Üzerine Bir Araştırma". *Arkeoloji ve Sanat* 122 (2006) 23-50.
- Kohlmeyer 2000 S. Kocaman, *Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi. İstanbul 2007.
- Kubala 2015 K. Kohlmeyer, *Der Tempel Des WetterGottes Von Aleppo*. Germany 2000.
- Marchetti 2014 A. Kubala, *Iconography of "Neo-Hittite" Seals*. Warsaw 2015.
- Monson 2000 N. Marchetti, "Bronze Statuettes from the Temples of Karkemish". *Orientalia* 83/3 (2014) 305-320.
- Murat 2009 J. Monson, "The New 'Ain Dara Temple: The Closest Solomonic Parallel". Ed. H. Shanks, *Biblical Archaeology Research* 26, cz. 3, sine loco 2000.
- Mutlu – Albayrak 2018 L. Murat, "Goddess İshara". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 45 (2009) 159-189.
- Naumann 1985 S. İ. Mutlu – Y. Albayrak, "Harra ve Soğmatar'da Sin Kültürünün Varlığı". *Karadeniz* 37 (2018) 133-144.
- Orthman 1971 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara 1985.
- Ökse 2005 W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Bildkunst, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 8.
- Özfırat 2005 A. T. Ökse, "Eski Çağ'dan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 5 (2005) 1-8.
- Pardee 2015 A. Özfırat, *Eskiçağ'da Harra*. İstanbul 2005.
- Pınarcık 2018 D. Pardee, "The Katumuwa Inscription". Eds. V. R. Hermann, J. D. Schloen, *In Remembrance of Me Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*. Chicago (2015) 45-48.
- Salihoglu – Demiraslan 2018 P. Pınarcık, "Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler". *Belleten* LXXXII/294 (2018) 383-406.
- Schloen – Hermann 2016a E. F. Salihoglu – D. Demiraslan, "Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi ve Etkileri". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/3 (2018) 1761-1779.
- Schloen – Hermann 2016b D. Schloen – V. R. Hermann, "Zincirli Höyük Excavations 2015". *KST* 38 (2016) 173-187.
- Sevin 1999 D. Schloen – V. R. Hermann, "Assur ile Hitit Arasında Güç ve Kültür, Zincirli Höyük Sam'al Krallığı". *Aktüel Arkeoloji* 50 (2016) 64-77.
- Tay Projesi V. Sevin, *Yeni Assur Sanatı I/Mimarlık*. Ankara 1999.
- Tiryaki 2013 Tayproject.org 05.07.2019.
- Ürkmez 2019 S. G. Tiryaki, "Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşıyanlar". *Cedrus* I (2013) 33-53.
- Watanabe 1992 Ö. Ürkmez, "Marqāsti/Maraş'ın Neo-Hitit Heykeltıraşlığında Dinsel/Tanrısal Figürler". Eds. C. Kabakçı, İ. Solak, A. Ceylan, O. Dumankaya, M. Canlı, Ö. Y. Ova, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*. (K. Maraş 2019) 222-230.
- C. E. Watanabe, "A Problem in the Libation Scene of Ashurbanipal". Eds. H. I. H. Prince T. Mikasa, *Cult and Ritual in the Ancient Near East*. (Wiesbaden

1992) 91-104.

Werner 1994

P. Werner, *Die Entwicklung der Sakralarchitektur in Nordsyrien und Südostkleinasien: von Neolithikum bis zum 1. Jt. V. Chr.* München, Wien 1994.

Wooley 1952

L. Wooley, *Carcemish. Report of the Excavations at Jerablus on Behalf of British Museum, pt. 3 – the Excavations in the Inner Town*, London 1952.